

Проф. др ЂОРЂЕ БОРОЗАН

ВЕЛИКОАЛБАНСКО ПИТАЊЕ 1878-1998.*

ABSTRACT: Овако насловљеном темом обухваћено је разматрање албанског питања од Берлинског конгреса 1878. до балканских ратова 1912-1913, стварања албанске државе на Лондонској конференцији 1913. и настојање Албанаца да такву „балканску реалност“ у свим кључним међународним кризама током овог вијека 1914, 1941. и 1991. користе за редефинисање албанских граница и стварање територијалне и етничке - велике Албаније.

Пројекат „Велика Албанија“ заснован на идеји „сви Албанци у једној држави“ представља примјер својеврсног националног романтизма и политичког прагматизма којим се током XX вијека упорно реметила политичка, етичка, конфесионална и демографска архитектура југозападнoг Балкана. На крају XX вијека овај пројекат, својом анахроношћу и упорним истицањем да мир у региону Балкана зависи од стварања етничке Албаније, изазива сукоб са народима и државама у окружењу. Сагледан по учинку, овај пројекат је својеврсни политички феномен којим се успјешно одржавала и ширила албанска национална митологија заснована на етноцентризму. Ипак, може се констатовати да упркос учињеном напору „Велика Албанија“ не кореспондира са европском и балканском реалношћу, пошто се простире далеко ван државних граница Албаније, захвата читаву албанску етничку популацију у сусједним државама и не обазире се притом на етничка, национална, историјска, вјерска и културна права држава у окружењу: СР Југославије, Македоније и Грчке. Уосталом, ваља имати на уму да су Албанија и Албанци од стварања државе 1913. године углавном били политички, пропагандни и геостратегијски циљ којим су оствариване империјалне амбиције Аустро-Угарске, Италије и Њемачке у Првом свјетском рату, Њемачке и Италије у Другом свјетском рату, СССР-а послје

---

* Предавање под називом „Албанско питање у XX вијеку“ одржано у ЦАНУ 3. јула 2000.

разлаза са Југославијом по основу Коминформа и САД са НАТО алијансом крајем овог стољећа. При оваквој процјени потребно је знати да су Албанци у оваквој улози служили империјалним амбицијама Турске, нарочито од почетка Источне кризе 1875. до завршетка Првог балканског рата 1912. године. Наиме, немоћни да се сами изборе и створе државу по мјери сопствених интереса, Албанци су подредили себе потребама поменутих сила које су у њима налазиле етничко, вјерско и стратегијско предзиђе православљу и словенству. Остајући у улози мостобрана на размеђу овако схваћене цивилизације Истока и Запада, Албанија је, као непожељно чедо Балкана, уживала „милост“ великих сила и током овог вијека претежно била неуралгична политичка зона и најнестабилнија државна творевина. Стога, свако разматрање концепта „Велика Албанија“ потврђује процјену да се он упорно наметао захваљујући вишедеценијској вјерској и етничкој дискриминацији према Србима, Црногорцима, Македонцима и Грцима. Штавише, он се упорно обнављао албанизацијом као процесом којим се стално хранио албански етнички експанзионизам. Сви ранији па и садашњи покушаји отварања и редефинисања „албанског питања“ подразумијевали су у првом реду промјену статусу Косова и Метохије који чини срж великоалбанске идеје и остаје задати циљ којим се отвара могућност разрешења овог питања. Због геостратегијског положаја, природних ресурса, развојних могућности и остварене етничке преминације, Косову и Метохији се упорно даје пијемонтска улога.

Реформистичка и толико пута у овом вијеку тобоже хумана Европа, као и данас САД са НАТО-ом, настојала је да преко бројних политичких, дипломатских и војних инструктора уреди простор међудржавних веза и односа на Балкану, настављајући никад прекинуту „игру процјена“, остајући слијепа за дубину међуетничког антагонизма у којем се данас налазе Срби и Албанци. Покушава се, наиме, силом створити „лијепо лице“ ове ружне стварности у којој снаге НАТО алијансе, Кфор и Умник настоје да успоставе ред и услове за међуетничке односе, начином који, према досадашњем учинку, води потпуној деструкцији српске и осталих популација на Косову и Метохији. Свједоци смо да се балкански проблеми на Западу посматрају са становишта хуманитарних права, безбједности и стабилности у региону југоисточне Европе, али се при томе не губе из вида ранији пројекти, планови, идеје и геополитичке визије западних сила. Чини се, заправо, да је Балкан од Берлинског конгреса до данас остао простор за експериментисање, како у географском (геостратегијском) тако и у етничком и конфесионалном виду. Стога се поставља питање - какав је учинак њиховог утицаја на све балканске народе и државе у овом вијеку, односно на Албанце у овом случају. Чини се реалним поставити и овакво питање: Није ли Албанија доиста брва којом су поједине из круга великих сила током овог вијека макар дијелом отварале никад до краја ријешено

Источно питање и није ли заправо Албанија најчешће узимани кључ за отварање те браве.¹

Сложеност југословенско-албанских односа, посматрана кроз призму међународних и међудржавних збивања, разоткрива многе специфичности, разлике и несугласја између Албанаца и јужнословенских народа. Ако се при томе узму у обзир вишевјековна прожимања на етничком, вјерском, културном, друштвеном, економском и међунационалном плану у вјековима турске окупације, затим, искуства Србије, Црне Горе и Албаније до 1918. и односи југословенске државе са Албанијом у овом вијеку, може се констатовати да остварене везе и односи подразумевају проучавање ове теме у континуитету и интердисциплинарном дискурсу. Двадесети вијек био је прилика да Југославија и Албанија сублимирају искуства прошлости народа, конфесија, култура и традиција који су се нашли у њиховим границама, да се упознају и препознају у склоностима, суоче са политичким и вјерским искушењима, сагледају у међусобним односима спрам оних који су увелико одлучивали о настанку и употреби ових народа и држава у кључним политичким догађајима на овом простору.

Геополитички положај Албаније пресудно је утицао на сва албанска политичка вођства (елите) да се током овог вијека увијек приклањају оној из круга сила која је најчешће из политичких и стратегијских разлога била против Србије, Црне Горе и Југославије. Користећи се пројектом „Велика Албанија“ који никада није кореспондирао са балканском реалношћу, али је обухватао читаву албанску етничку популацију, не обазирећи се на национална, историјска и државна права народа и држава у сусједству, поједине силе у вријеме своје доминације служиле су се њима на штету околних држава. Као такав, он је током овог вијека чинио несигурном албанску границу према Србији, Црној Гори, Југославији и Грчкој. Захваљујући томе Албанци и Албанија су углавном били схватани као политички, пропагандни и геостратегијски простор са којег су оствариване империјалне амбиције Аустро-Угарске, Италије и Њемачке у првој половини XX вијека. Подређујући се потребама поменутих држава које су у њима налазиле етничко, вјерско и макар дјелимично стратегијско предзиђе продору православља и панславизма у том дијелу Медитерана, Албанци су имали улогу „мостобрана“ на размеђу Истока и Запада. Управо зато, поменуте државе у окружењу сматрале су Албанију непожељним чедом Балкана и дипломатско-политичком конструкцијом великих сила. Са становишта употребе и злоупотребе Албанаца ова процјена се не чини нереалном. Али и поред чињенице да је претежно

¹ Више о томе: А. Митровић, *Југославија, албанско питање и Италија 1919-1939*, Зборник „Срби и Албанци у XX веку“, Београд 1991, стр. 231-251; Ђ. Борозан, *Југославија и Албанија у XX вијеку*, Зборник радова: Југословенска држава 1918-1998, Београд 1999, стр. 199-211.

била неуралгична политичка зона, Албанија из 1913. са концептом њених политичких елита о „Великој Албанији“, наметао се и као последица вишедеценијске вјерске и етничке дискриминације према Србима, Црногорцима, Македонцима и Грцима путем непрекинутог процеса албанизације којим се, с једне стране, увећавао албански етнички корпус, а са друге јачао албански експанзионизам.² Како овај, у основи државни пројекат нема историјско, географско, културно и вјерско упориште на просторима према којима преферира, то се покушава надокнадити демографском и етничком преминацијом оствареном првенствено од Берлинског конгреса до данас. У остваривању овако задатог циља препознају се различите тактике и увијек сурови антијугословенски дискриминаторски методи.

I

Албанци и Албанија као дио османлијске Турске тек са Источном кризом 1875-1878. и након ње ушли су у сфере непосредног политичког и стратегијског интересовања европских сила и сусједних држава.

С обзиром на утицај појединих европских сила и њихов уплив на балканска збивања на основу одлука Конгреса у Берлину (13. јун - 13. јул 1878), навешћемо укратко њихове ставове према Албанцима и Албанији, сходно њиховим стратегијским процјенама, формулисаним током Источне кризе и у вријеме одржавања Конгреса који се, како је познато, није бавио албанским питањем. Како је оно остало за сљедећу погодну прилику, то се цио сплет будућих околности у вези са могућим разрјешењем „албанског питања“ везао за активност Призренске (Албанске) лиге, формиране 10. јуна 1878. и њено дјеловање непосредно послје окончања рада Конгреса у Берлину.³

На основу одлуке Берлинског конгреса о препуштању Босне и Херцеговине Аустро-Угарској, створени су предуслови за ефикасније коришћење Албанаца у стратегији даље доминације Беча Балканом. Након

² Више о томе. Б. Петрановић, *Косово у југословенско-албанским односима и пројекат балканске федерације 1945-1948*, Зборник „Срби и Албанци у XX веку“, Београд 1991, стр. 309-339; Ђ. Борозан, *Западна Македонија, Косово и Метохија у концептима територијалне и етничке Албаније*, Војно дело 3, Београд 1998, стр. 47-58.

³ Више о томе: В. Stulli, *Албанско питање 1878-1882*, Загреб 1959; К. Frasheri, *The Albanian national awakening 1878-1912*, New-Yersey 1967; S. Polo - A. Puto, *Histoire de l'Albanie*, Rouanne 1974; Ђ. Борозан, *Велика Албанија - историјско, идеје, пракса*, Београд 1955; S. Rizaj, *English documents on the Albanian league of Prizren and the start of the disintegration of the Balkan (1877-1885)*, Приштина, 1996, књ. I и II; В. Hrabak, *Призренска (Албанска) лига*, Београд 1998; S. Skendi, *The Albanian national awakening 1878-1912*, New Yersey 1967; S. Bushati, *Die entstehung des furestentums Albanien (von Berlinger Kongress 1878-1914)*, Wien, marz 1940. (рукопис); Љ. Димић-Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, књ. I, Београд 1998.

окупације Босне и Херцеговине 1908. године, бечки војнополитички кругови сматрају их „угаоним каменом“ на том путу. Могућност усмјеравања албанског националног покрета крајем прве деценије XX вијека Аустро-Угарска користи да традиционални утицај на католичко становништво сјеверне Албаније прошири на све Албанце. Беч се албанским првацима представљао као главни заштитник од „словенске инвазије“ и при томе показивао склоност протежирања територијалне Албаније на начин како су то формулисали прваци Призренске лиге, тражећи у меморандумима упућеним представницима Конгреса да будућа Албанија обухвати територије косовског, битољског, скадарског и јањинског вилајета. Користећи се правом заштите Албанаца католика, аустроугарски дипломатски и пропагандни кругови уводили су сјеверну Албанију и простор косовског вилајета у политичке и војне планове продора на исток (Drang nach Osten).⁴

Политички, пропагандни и дипломатски кругови Беча у борби за престиж на територији Албаније против Италије и околних држава, стицали су све већу наклоност Албанаца и у околностима створеним Првим балканским ратом преузели главну улогу у стварању албанске државе 1912-1913. године.

У политици Италије, Албанија се од 1878. године појављује као питање компензације за аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине. Заинтересованост Италије за Албанију темељена је на убјеђењу да би њеним настанком били сузбијени захтјеви Словена и Грка на простору Балкана и заустављен продор Аустро-Угарске монархије кроз Новопазарски санџак преко Косова и Македоније ка Солуну. У политичким и стратегијским пројекцијама Италије, будућа Албанија захватала би Епир и Косово преко кога би могле бити контролисане балканске и „југоисточне намјере дунавске монархије“. Италијански дипломата Бернардо Берио Косово је доживљавао као кључ којим се отвара и затвара аустроугарско напредовање, односно најосјетљивији барометар за непогрјешиво успостављање и нарушавање балканске равнотеже. Потребно је стога напоменути да је Косово у будућим италијанским пројекцијама тако увећаној Албанији давало посебну улогу и значај. Све касније италијанско ангажовање око стварања Албаније, закључно са протекторатом „Велика Албанија“ у Другом свјетском рату, било је у знаку овог опредјељења.⁵

---

⁴ Више о томе: А. Митровић, *Продор на Балкан - Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981; Ђ. Станковић, *Никола Пашић и стварање албанске државе*, Марксистичка мисао 3, Београд 1985; Зборник САНУ „Срби и Албанци у XX веку“ - А. Митровић, *Албанци у политици Аустро-угарске према Србији 1914-1918*, Београд 1991; В. Дедијер, *Интересне сфере - Историја интересних сфера и тајне дипломатије уопште, а посебно Југославије у Дружбу светском рату*, Београд 1981, стр. 121-147

⁵ Ђ. Борозан, н.д., стр. 307-312; G. Zamboni, *Mussolinis Expansions politik auf dem Balkan*, Hamburg 1970, str. 86-95

Дипломатско-политички кругови Енглеске полазили су од процјене да питање Албаније и Албанаца треба усклађивати са стратегијом поступног рјешавања питања отворених Источном кризом. У глобалном енглеском интересу, концепције Лиге биле су прихватљиве у два сегмента: територијалне и етничке Албаније и у улози „предзиђа“ (antimurale) против инвазије руског панславизма и у том циљу употребе Албаније и Албанаца као чувара турског интегритета и обуздавања прекомјерних аустро-угарских амбиција. На овим позицијама енглеска политика остала је и у наредним деценијама.

Руска дипломатија у ангажману Призренске лиге видјела је националну организацију која може бити употребљена у истискивање Турске са Балкана. Осим тога, процјењивало се да би Албанија, у дијелу руских спољнополитичких планова, могла одиграти улогу „друге Црне Горе“ и стати на пут прекомјерним амбицијама Аустро-Угарске монархије у преузимању територија Турске на Балкану.⁶

На основу 3. чл. Споразума Андраши-Горчаков 8. јула 1876, предоређена су могућа политичка рјешења. Наиме, поводом стања насталог босанско-херцеговачким устанком 1875. и ратом Црне Горе и Србије против Турске (1876), напомиње се: „у случају неког територијалног преуређења или распада Отоманске царевине искључено је образовање једне велике, повезане словенске државе, али зато Бугарска, Албанија и остатак Румелије могле би да се конституишу у независне државе“.⁷ Овај споразум, верификован посебном аустроугарско-руском конвенцијом у Будимпешти 15. јануара 1877, питање Албаније прецизирао је утолико што је довео у везу њено настајање са пропашћу Турске на Балкану.

На основу такве могућности и ишчекивања расплета кризе у којој је Русија у рату против Турске од 28. априла 1878. године снажно помогла ратне планове Црне Горе и Србије, Албанци, поданици Турске, борили су се за одбрану царства до закључења мира у Сан Стефану 3. марта 1878. године, а затим, ангажовањем Албанске (Призренске) лиге током одржавања Конгреса у Берлину и након њега, покушавали политички и војно да наметну рјешавање и „албанског питања“.⁸

Формулишући га у територијалном оквиру који обухвата косовски, битољски, скадарски и јањински вилајет, оснивачи Лиге сматрали су ове просторе албанским, не водећи рачуна о етничким, вјерским и културним правима других народа и држава. Мада меморандуми упућени главним актерима Конгреса у Берлину (Ото фон Бизмарку и лорду Биконсфилду)

⁶ (Више о томе: Б. Храбак, *Први извештаји дипломата великих сила о Призренској лиги*, *Balkanica IX*, 1978, стр. 239; Ђ. Борозан, н.д., стр. 36-39)

⁷ Више о томе: *Историја дипломатије*, св. 3, у редакцији В. П. Потемкина, Београд 1949, стр. 29-43; В. Дедијер, н.д., стр. 105-106; Ђ. Борозан, н.д., стр. 24-25

⁸ Ђ. Борозан, н.д., стр. 23-60; Б. Храбак, *Први извештаји великих сила о Призренској лиги*, *Balkanica IX*, Београд 1978, стр. 238-239; *Histoire e Sqi-perise II*, Тирана 1965, стр. 125. Јован Хаци-Васиљевић, *Албанска лига - Арнаућска конџра*, Београд 1909, стр. 32-33

нијесу привукли пажњу већу од уобичајених дипломатских интересовања, концепти тадашњих програма остали су основа великоалбанске идеје.

Опаском домаћина овог Конгреса - Ото фон Бизмарка да - како нема Албаније, тако нема ни Албанаца - „албанско питање“ није разматрано, већ остављено за будућност. Лига је, међутим, уз помоћ Турске и мимо ње, ипак успјела да скрене пажњу међународној јавности да ово питање постоји и тражи да буде ријешено. Прваци Лиге упозоравали су албанско становништво да, упркос судбинској везаности за турску баштину, мисле и о сопственом националном опстанку. Наиме, свијест о вјерскосоцијалној и етничкој различитости од других народа подстакла је политичког првака Пашка Васу ефендију на слоган: „Албанство је једина религија Албанаца.“ Тиме је унутар начела „Балкан балканским народима“, дефинисано албанство и одређен простор будуће Албаније у складу са визијама оснивача Лиге Абдул-бега Фрашерија. Управо под геслом „Албанија Албанцима“, од тада надаље у знаку супротстављања политичким амбицијама Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке, установљен је концепт територијалне и етничке Албаније на просторима поменутих вилајета, стално обнављан у разним модалитетима сходно политичким и војним промјенама до данас.

Иако о албанском питању на Конгресу у Берлину није расправљано, из угла политичких војних интереса оновремених великих сила, оно је остало запамћено и инкорпорирано у садржаје, циљеве и анализе тада сачињених планова. Наиме, све је остало на нивоу дипломатско-политичког интересовања и могуће инструментализације Албанаца у будућим догађајима. Употреба и злоупотреба Албанаца од стране Турске у одбрани територијалног интегритета царства резултирала је ангажовањем Лиге у сузбијању одлука Конгреса, које су се односиле на територијалне компензације Црној Гори, Србији и Бугарској.⁹

Настала с циљем да онемогући ратне добити Црне Горе, Србије, Бугарске и Грчке, Лига је за све вријеме трајања (1878-1881) имала улогу изразито антисловенске и антихеленске организације. Окупљајући хетерогено албанско становништво за вјерски рат против околних народа, Комитет Лиге у Призрену је упорним пропагирањем угрожености територија царства (које је сматрао албанским) хомогенизовао политички веома разнолик савез муслимана, католика и православних Албанаца, усмјеравајући га у вјерско-одбрамбеном правцу очувања Турске и стицања аутономног положаја у њој. Када је Лига измакла контроли Порте (турске владе), пријетећи да борбом за аутономију наруши интегритет царства, војне власти су разориле и уништиле сва њена упоришта и политичка остварења.¹⁰

⁹ Више о томе: Михаило Војводић, *Срби и албанско питање крајем XIX века*, Зборник „Србија и Албанци у XIX и почетком XX века“, Београд 1990, стр. 66-67.

¹⁰ В. Stulli, н.д. стр. 385.

Користећи новонасталу политичку реалност, Италија и Аустро-Угарска, као чланице Тројног савеза, настоје да придобију Албанце и на основу Уговора закљученог у Монци (6. новембра 1897) узајамно изјављују да немају територијалних аспирација, да су за одржавање турског суверенитета над Албанијом, а у случају промјене стања њихове ће владе подржати аутономију или независност Албаније.¹¹

Неколико мјесеци прије аустроугарско-италијанског уговора у Монци, састали су се у Петрограду цар Фрањо Јосиф и цар Никола II Романов и закључили Споразум о „уклањању опасности по европски мир који ровита земља на Балкану спрема“. У 3. чл. под тачком В констатује се: „На територији од Јањине до Скадарског језера, с одговарајућим проширењем на истоку, формират ће се независна држава, под називом кнежевина Албанија“.¹²

Грчко-турски рат 1897. године у коме је Турска тријумфовала захваљујући ревносим Албанцима који су се из њега вратили са наградама и оружјем, искоришћен је за поновно отварање питања албанске аутономије. Наиме, метежи у Косовском вилајету крајем 1898. били су повод да у јануару 1899. албански прваци у Пећи, предвођени Мула Зеком Бумбером, оснују Пећку лигу на истим програмским основама као и ону из 1878. Територијалне амбиције оснивача ове лиге биле су толико неумјерене што се поред поменути четири вилајета у простор будуће Албаније уврстио и солунски. Порта је војном акцијом у мају те године угушила овај покрет, чим је препознала спремност Албанаца да устаничким отпором дођу до аутономије. Претендовањем да буде општеалбанска, и ова лига је упамћена као баштиник идеје „Велике Албаније“ и као претходна изазвала је не само интересовање већ и непосредно ангажовање великих сила.¹³

На основу „програма реформи“ у Мирцштегу у октобру 1903. године, којим је Аустро-Угарска добила право организовања жандармерије у Косовском вилајету, Италија у Битољском, Русија у Солунском и Британија у Тракијском вилајету, препознају се интереси сила и смисао заштите угроженог хришћанског становништва у турским провинцијама на Балкану - Албанији, Старој Србији, Македонији и Тракији.

Полазећи од стратегијске процјене да је једино преко Косова могућ продор Вардарском долином ка Солуну, аустроугарски политички и војни

¹¹ На основу ових уговорних принципа, владе у Бечу и Риму пресудно су утицале на доношење одлуке и добиле њихово повјерење приликом стварања Албаније на конференцијама амбасадора у Лондону од 17. децембра 1912. до 30. маја 1913. године. Ђ. Борозан, н.д., стр. 41-42

¹² А. Pribram, *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie (1879-1914)*, t. I, Paris 1923, str. 290.

¹³ Више о томе. Ђ. Борозан, н.д., стр. 42-45; *Historie e Shqiperise II*, Тиране 1965, стр. 336; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси*, Београд 1997.

кругови усредсредили су се на изузимање Косова из реформске акције. Овакву тенденцију Беча подржала је Њемачка, сматрајући да би реформе ослабиле албанску моћ, макар се она састојала у огољеној анархији, потребној за сузбијање територијалних амбиција Србије и Црне Горе, сматрајући их продуженом руком руског империјалног интереса. Тако се албански антиреформски покрет с почетка XX вијека користио да се „одржи традиционално непријатељство између Албанаца и Словена“ у циљу остварења аустроугарског и њемачког продора на Исток.

Сагледан у сфери глобалних интереса сила, албански покрет за аутономију добијао је све значајније мјесто у дипломатским и стратегијским пројектима бечких кругова након 1908. године. Упоредо с плановима о трајном раздвајању Србије и Црне Горе у предјелу Новопазарског санџака, запосиједањем Косова, преузимањем контроле над Драчком и Валомом и укључењем албанског простора у аустроугарску „сферу моћи“, Аустро-Угарска је искористила албански устанички националноослободилачки покрет од 1909. до 1912. и помажући га стекла албанско повјерење. Албанци су у аустроугарској пројекцији продора ка Солуну, не без разлога, сматрани „угаоним каменом“ њихове премоћи и у складу са таквим одређењем, бечки политички кругови пресудно су утицали на албанске прваке који су са Скупштине у Валони 28. новембра прогласили независну Албанију.¹⁴

Рат здружених држава (Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке) у Балкански савез против Турске од 8. октобра 1912. затекао је Албанце у ситуацији неостварене аутономије као поданике и последњи бедем одбране интегритета Османлијског царства на Балкану. Наиме, у Меморандуму упућеном конзуларним представницима великих сила у Скопљу (16. октобра 1912) истакнуто је да ће се Албанци оружјем одупријети свакој подјели територија балканске Турске. То је пресудно утицало да, од тренутка када су балкански савезници ступили у рат, албански прваци сопствену и судбину свог народа вежу за одбрану и опстанак Турског царства. Излаз из за њих незавидне ситуације створен успјесима Балканског савеза у октобру и новембру 1912. године албански прваци,

¹⁴ Преузимајући идеје, концепте и програме Призренске и Пећке лиге, устанички прваци албанског покрета за аутономију и независност побуном на Косову од 1910. покренули су отпор широких размјера који се с Косова преко Велике Малесије ширио на остале просторе Албаније и половином 1912. године завршио политичким споразумом устаничког вођства са представницима Порте. Везујући се у почетку за амбиције младотурског покрета (револуције) у вјерујући да будућа албанска држава мора бити наследник турске баштине на поменутих вилајетима, Албански комитет у Скопљу од 1910. протежирао је будућу Албанију на просторима Скадарског и Јањинског вилајета, Епира, већег дијела Македоније и Старе Србије (Косово, Метохија и дио Новопазарског санџака). Управо такву Албанију захтијевали су албански прваци сакупљени у Валони 28. новембра 1912. године. У циљу остваривања овог плана, партиципирани су комитети и удружења Албанаца у Букурешту, Женеви, Лиону, Бостону и Чикагу.

предвођени Исмаилом Кемалом, помогнутим од бечких и римских политичких кругова, нашли су у проглашењу независне Албаније. Ипак, везаност за Турску подразумијевала се све до 30. маја 1913. када је Уговором о миру између Турске и балканских држава надлежност над Албанијом препуштена европским силама. Тиме су Аустро-Угарска и Италија, сходно елаборатима сачињеним о Албанији за потребе Конференције амбасадора у Лондону почеле остваривати своје „посебне интересе“. Формирана у складу с непосредним интересима ових држава и осталих сила, Албанија се са нејасно омеђеним границама појавила у кругу новонасталих европских држава мимо интереса и амбиција Србије, Црне Горе и Грчке испољених током Првог балканског рата и суспендованих одлуком Лондонске конференције.¹⁵

Док се на Конференцији трагало за простором будуће Албаније „ценкањем“ око појединих територија и градова, настали су отворени спорови око Скадра, Дебра, Призрена, Ђаковице, Пећи итд. Несумњиво снажни историјски, културни, национални и географски интереси увјерили су дипломатске представнике да поменути градови, осим Скадра, припадну Србији и Црној Гори. Реагујући на такву могућност, провизорна албанска влада Исмаила Кемала у Валони упутила је предсједавајућем Конференције Едварду Греју 2. јануара 1913. Меморандум, упозоравајући да границе будуће Албаније треба да „одговарају максималној варијанти територијалног програма албанског покрета“. То је значило да се за Албанију траже подручја и градови - „Пећ, Митровица, Приштина, Скопље и Тетово са њиховом околином“ - задржавајући дотадашњу границу Црне Горе са Турском на сјеверу и са Грчком на југу. С тим у вези у поменутом меморандуму се констатује: „Албанска нација убијеђена је да ће балкански савезници имати у виду да је заједничка акција коју су предузели у извјесној мјери продужетак најновијих побуна и да њихови јучерашњи успјеси могу бити сматрани само као плод ослободилачког покрета у коме се Албанци, данас, као и јуче, истичу својом храброшћу и непрекидним побунама, доказујући неуморни иредентизам.“¹⁶ Међутим, њихов учинак у овом рату није могао остати без посљедица, јер су покушаји политичке сарадње и војног садејства потпуно изостали.¹⁷

Уосталом, политичка опсједнутост територијалном и етничком Албанијом спутавала је сваки покушај сарадње. Граница Црне Горе и

¹⁵ Више о томе: *A. Puto, L'indépendance Albanaise et la diplomatie des grandes puissances 1912-1914*, Tirana 1982

¹⁶ Више о томе: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, VI/1, стр. 127; Ђ. Борозан, н.д., стр. 58; М. Војводић, *Скадарска криза 1913*, Београд 1970.

¹⁷ В. Стојанчевић, *Из проблематике балканских рајдова, Београд 1912-1913. године*, Београд 1999, стр. 19-20: Без обзира на посљедице које су се јавиле у 1913. години код подјеле „турског наслеђа“, ратовање балканских савезника 1912. године онемогућило је пенетрацију великих сила на дотадашње турске територије.

Србије са Албанијом била је, свакако, резултат компромиса аустроугарских и руских дипломата. Он је трасирана тако да иде од јадранске обале ријеком Бојаном, обухватајући дио Скадарског језера, с тим да су Плав, Гусиње, Пећ, Дечани и Ђаковица припали Црној Гори, а Призрен, Дебар и Охрид Србији. Конференција је донијала одлуку да се војне снаге Краљевине Србије, распоређене у Сјеверној Албанији, врате на наведену граничну линију.¹⁸

Незадовољни оваквим територијалним рјешењем Албаније, прваци провизорне владе Исмаила Кемала свој „неуморни иредентизам“ наставили су формирањем Комитета за одбрану Косова и сјеверног Епира 1913. године, а преко друштва „Ватра“ у САД и албанских удружења у Европи отпочели пропагирање назначених вилајетских граница као националног циља на основу начела „Албанија - Албанцима“. Тако је управо након формирања албанске државе отпочела потрага за њеним новим границама, која траје до данас. Управо са оваквим политичким предубјеђењем стварао се мит о угрожености албанске нације, мит о злим сусједима и потпуном неразумијевању албанских националних интереса од стране великих сила. На овој основи настале у и развиле се веома богате и углавном романтичарске албанске историографија, етнологија, лингвистика и фолклористика, потпуно упрегнуте у овако задатом циљу. Тако се почетак Албаније у породици европских држава схвата као неправда која се може отклонити једино редефинисањем албанског питања, односно промјеном постојећих граница.¹⁹

Овако схваћен „иредентизам“ о праву наслеђа простора османлијске Турске, а не по основу албанског државног или етничког права, основно је полазиште албанског националистичког пројекта „Велика Албанија“.

У годинама Првог свјетског рата, у условима аустроугарске окупације Србије и Црне Горе, на територијама припојеним овим државама на основу одлука мира у Букурешту 1913, албанска политичка вођства у сарадњи са окупационим властима, допринијела су стварању нових мржњи, сукоба и освета, након којих се демографска слика мијењала у корист албанске етничке популације. Ово није била само посљедица реванша за судбину Албанаца који су ратујући на турској страни у Првом балканском рату и након њега били у незавидном положају према новим

¹⁸ М. Војводић, *Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912-1913*, Историјски часопис XXXVI, Београд 1989, стр. 149-161.

¹⁹ Насупрот ставовима поменутих сила, сагласним да уколико дође до промјене турских граница на Балкану - Албанија постане аутономна или независна држава, а све остале територије (Македонија, Тракија, Стара Србија) буду предмет компензација сусједних држава, у националним програмима Грчке, Бугарске, Србије и Црне Горе нема Албаније у вилајетским оквирима. Ова околност, као и националне амбиције политичких елита грчке „мегаља идеје“, „санстефанске Велике Бугарске“, српске према „Начертанију“ Илије Гаршанина и црногорске о прикључењу Сјеверне Албаније са Скадром, нијесу угушиле „албанско питање“.

српским и црногорским властима, већ прије свега настављање смишљеног затирања етничких, културних, духовних и материјалних трагова српске средњовјековне државе. Повратак турског феудализма на ове просторе, по одобрењу аустроугарских власти, и успостављање просвјетних установа на албанском језику, резултирали су јачањем процеса албанизације и затирањем резултата аграрне политике и колонизације Србије и Црне Горе у том периоду. Наиме, током Првог свјетског рата, обновио се ранији процес у корист Албанаца, а на штету Срба и Црногораца. Резултати ратом створеног стања тешко су се, објективно, превазилази након ослобођења, током стварања и међународног признања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (прве југословенске државе) према којој су Албанци од самог почетка били непоћудни етнички и политички поданици. Косово и Метохија су управо због таквих осјећања Албанаца и очекивања да се границе Албаније прошире на ове просторе били позорница сталних немира, узурпације власти, отпора и побуна против свих институција и политике југословенских влада нарочито у периоду од краја 1918. до 1924. године. Пропаганднополитичка активност Косовског комитета, организације која баштини традиције великоалбанског пројекта из 1878, усмјеравала је албанско локално становништво на отпор и побуну, стварајући услове за репресију власти које је доиста било. На тај начин упорно се пред Друштвом народа покретало питање положаја албанске мањине у Краљевини СХС и по основу њене угрожености стварао услов за уплитање комисија овог друштва са центром у Женеви.²⁰

II

Балкански ратови 1912-1913. довели су до суштинских промјена на Балкану међу којима је свакако најзначајније стварање Албаније на основу закључака Лондонске конференције 30. маја 1913. године. Због теме којом се бавимо посебно апострофирамо територије које су припале Краљевини Србији и Краљевини Црној Гори. Основ за дјеловање нових власти Краљевине Србије била је Привремена уредба за полицијске власти у новоослобођеним областима од 14. децембра 1912. (када су ратне операције Краљевине Србије у Првом балканском рату биле окончане). Увођењем Уредбе за ослобођене области од 20. новембра 1913. године

²⁰ Од 1924. до 1941. првенствено ангажовањем Косовског комитета и албанских културних удружења у европским земљама и САД, ово питање је стално било присутно протежирањем лошег положаја албанске мањинске популације у Краљевини Југославији. Од политичке побједе националсоцијализма у Њемачкој и ремећења версајског система под видом заштите угрожених њемачких и других мањинских популација, питање Албанаца у Југославији биће све присутније у међународним релацијама, нарочито по закључењу југословенско-турске конвенције о иселвавању муслиманског становништва из „јужних крајева“ југословенске државе 1938.

(четири мјесеца послје Лондонске конференције) укинута је Привремена уредба и извршено присаједињење заузетих области Краљевини Србији. Тако област под називом „Јужна Србија улази у састав Краљевине Србије и добија своју националну управу; врховну на челу са краљем и његовим одговорним министрима, и са Државним саветом као општим саветодавним органом“.²¹

Територија Јужне Србије (простор данашњег Косова, Метохије, дијела Рашке области и Македоније) у саставу Краљевине Србије износила је 40.225 км² са окрузима: пријепољски, рашки, призренски, звечански, косовски, скопски, тетовски, кумановски, брегалнички, тиквешки, битолски и охридски. На основу „Уредбе о насељавању у новоослобођеним и присаједињеним областима“ од 20. фебруара 1914, приступило се спровођењу Аграрне реформе и Колонизације.²²

Административна јединица Јужна Србија у овако датом саставу, увећана за 6.000 км² (тако да је износила укупно 46.085 км²), ушла је у оквире новоформиране Краљевине СХС 1918.²³

Црној Гори послје балканских ратова припали су простори са градовима: Пријепоље, Пљевља, Бијело Поље, Беране с Рожајем, Плав,

²¹ Архив Србије, фонд Министарства унутрашњих дела (МУД, Полицијско одељење (ПО), ф. 22, р.л. 1913, *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, Крф 1916; Јефто Николић, *Сјоменица двадесетипетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопље 1937, стр. 993; О истом види: В. Радовановић, *Сјоменица...*, Скопље 1937; Глигор Тодоровски, *Српски извори за историју мекедонског народа 1912-1914*; Петар Стојанов, *Македонија во времето на Балканските и Првата светска војна 1912-1918*, Скопље 1969.

²² Више о томе видјети: АС, МУД, ПО, ф.22, р. л. 1913; *Зборник уредаба за новоослобођене и присаједињене области*, Крф 1916; Албански историчар са Косова Хакиф Бајрами, у књизи интервјуа Бахри Цана - Цвјетин Миливојевић, „*Космет или Косова*“, на стр. 164 констатује: На основу те Уредбе (ради се о поменутој Уредби од 20. II 1914 - прим. аут.) до 1915. године српске власти су на овај део Косова кога су окупирале принудно довеле око 20.000 Срба, већином криминалаца, увек спремних за међунационалне свађе и конфликте“. При томе не наводи извор за ове податке.

²³ Више о томе: Ђорђе Крстић: *Колонизација Јужне Србије*, Сарајево 1928, стр. 78-79; Перо Слијепчевић, у тексту *Колонизација у Јужној Србији*, Нова Европа, август 1928, наводи следеће податке о становништву Јужне Србије: Словена 879.784 (58,75%), Арбанаса 418.937 (28%), Турака 165.000 (11%) и Словена-муслимана 135.000 (9%). Слијепчевић упоређује податке пописа из 1921. са податком бугарског истраживача Иванова из 1917. који је констатовао да је у турским казама између Качаника и Ђевђелије живјело 115.390 (12%) албанског становништва, а послје Првог свјетског рата, када је знатно опао број словенског становништва, констатује да је у области између Вучитрна и Ђаковице насељено преко 83% Албанаца. Миленко Филиповић у „*Сјоменици поводом двадесетипетогодишњице ослобођења Јужне Србије* у тексту „*Етничке прилике у Јужној Србији*“, Београд 1937, стр. 378-438, наводи да је Срба и Хрвата било 878.625 (59,5%), Арбанаса 416.977 (28,23%), Турака 148.019 (10,02%), Цинцара и Влаха 9.585 (0,65%) и осталих етнички недефинисаних (1,5%); Према подацима које су у предавањима - *Проблем*

Гусиње, Пећ и Ђаковица. Аграрна комисија, која је почела са радом 1913, имала је циљ да у новопритојеним областима обезбиди војничку, политичку и економску сигурност државне управе. У марту 1914. приводила је крају ове обавезе на формално-правном плану, а даље суштинске промјене прекинула су ратна збивања.²⁴

III

Суочени са обавезом да ријеше балканско питање, амбасадори Русије, Аустро-Угарске, Италије, Велике Британије и Француске су према инструкцијама својих влада на конференцији у Лондону 1912-1913. створили аутономну, независну и насљедну кнежевну Албанију, одређујући јој за владара принца Виљема Вида из њемачке династије, насупрот непризнатој влади Исмаила Кемала у Валони.

Представници Италије и Аустро-Угарске, упорни у доказивању права и виталних интереса Албанаца на територијама које им не припадају, заборављали су да Албанију и Албанце раније отргну од Турске. За Арнауте, Мирдите, Малисоре, Геге и Тоске, раздвојене насљедном мржњом, свикле да живе од пљачке и разбојништва, наизмјенично се смјењујући са Турцима у улози кољача и прекланог, процјењивало се да је боље да буду под контролом једне из круга сила, него држава у окружењу.

Политички живот Албаније почео је у знаку заштите оснивача чији су утицаји господарили том земљом, чинећи од ње током овог вијека простор за остваривање империјалних амбиција, прво Аустро-Угарске, а затим Италије, Њемачке, СССР-а и данас САД-а и ЕУ.

народности у Јужној Србији", одржаном у Српском културном клубу, саопштили др Васа Чубриловић, Ђока Перина и Орестије Крстић - „*Народносно питање у Јужној Србији по броју становника и вероисповести у 1939. години*“ према табеларном приказу изгледа овако: у 1921. Срба православних било је 724.500 (49,5%), а у 1936. 941.800 (49,3%). Срба муслимана било је 1921. 139.000 (10%), а 1936. године 180.700 (9,4%). Арнаута 1921. - 429.000 (29%), а 1936. - 557.700 (29,2%). Турака 1921 - 150.000 (10%), а 1936. - 195.000 (10,2%). Осталих 1921. - 26.000 (1,5%), а 1936. - 33.800 (1,1%). Укупно је, дакле, било 1921. године 1.468.500 (100%), а у 1936. - 1.909.000 (100%); АЈ 80-52-510.

²⁴ Поменути историчар - Х. Бајрами - у интервјуу „*Оријентација Србије за колонизацију и србизацију Косова*“ („Космет или Косова“, Београд 1996, стр. 164) наводи: „На овом делу Косова где је окупатор била Црна Гора, путем специјалног Закона о колонизацији, на албанским имањима од Пећи до Ђаковице ће се колонизирати око 6.000 Црногораца.“; Више о томе: Ђоко Пејовић, *Аграрна политика црногорске владе у крајевима ослобођеним у Балканском рату 1912. године*, Историјски записи, 1-2, Титоград 1955, стр. 215-243; Архив Историјског института СР Црне Горе, фасц. 159/22. XII 1913; Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине, 1914, стр. 432 - Јован Б. Мијушковић, *Колонизација у Јужној Србији*, Записи, књ. В, Цетиње 1929; Перко Војиновић, *Селаштво у Црној Гори 1918-1941*, Бањалука 2000, стр. 236-241.

До почетка Првог свјетског рата на граничној линији између Србије и Албаније током 1913. и 1914. године, најблаже речено, владала је општа анархија. Албанска политичка и војна елита, подстицана политиком Беча и Софије, провоцирала је оружане побуне против Србије у пограничним зонама Македоније и Косова. Стварало се увјерење да 20.000 Албанаца одбјеглих током Првог балканског рата са Косова и Метохије у Албанију могу бити генератор немира који би у случају ширих конфронтација српске трупе присилио да се врате на линију разграничења. Оваквом употребом исељених и одбјеглих Албанаца организатори побуна Хасан Приштина, Исо Бољетини, Бајрам Џури, Риза-бег Криезиу имали су снажан утицај на цјелокупну албанску политику и били инструменти бечких војно-политичких кругова. Иза оваквих акција стајала је влада Исмаила Кемала. У нападима албанских устаника који су вршили опсаду Дебра, Струге, Гостивара и Призрена, а накратко заузели Ђаковицу почетком октобра 1913. и противнападима српске војске која је запосјела стратегијске тачке на албанској територији стварана је клима потпуне конфронтације у читавом граничном појасу. Иако су се српске трупе повукле на граничну линију 20. октобра 1913, влада Исмаила Кемала је са збора у Валони поручила: „Треба да имамо увек у виду да је Косово било и да ће остати албанско.“²⁵ Управо зато, у представци српске владе Министарству спољних послова у Бечу у вези са уплетеношћу владе Исмаила Кемала у ову побуну, констатује се: „Многи подаци којима располаже Српска Краљевска влада показују да је покрет Албанаца против српске границе као и њихови напади на српску територију био дуго и систематски припреман, да је имао охрабрење изван Албаније, да је нападе организовао Валона под вођством два члана владе, њеног министра Х. Приштине и И. Бољетинија.“²⁶ У том контексту, ови упади коришћени су да „Албанци унутар граница Србије приме оружје из Албаније“, како би се у случају ширих конфронтација омасовио покрет за прикључење Косова и Метохије и Западне Македоније Албанији.

Од тренутка када је Аустро-Угарска објавила рат Србији (28. јуна 1914) војни политички кругови у Бечу рачунали су на помоћ албанске државе и „ватрене аспирације Албанаца да се дочепују Косова“. Од принца Вида тражено је да „стане на чело Албанаца и крене на Србију“, користећи устанак Албанаца у Србији за отварање другог фронта против ње, у циљу проширења албанских граница. За протежирање овог плана одговорност су преузели прваци Комитета за одбрану Косова (Хасан Приштина, Бајрам Џури, Исо Бољетини и други), организатори побуне у марту 1914, последице које је учестало дезертирање Албанаца из српске војске, појава качачких група и прекогранични упади. Даље заоштравање односа

²⁵ A. Puto, *L'indépendance albanaise et la diplomatie des grandes puissances 1912-1914*, Tirana 1982, str. 236.

²⁶ Ђ. Борозан, н.д., стр. 63

изазвао је упад Хасана Приштине са 2.000 присталица, након којег је улиједила превентивна интервенција српске војске која је, по основу уговора који је Никола Пашић (предсједник владе) закључио са Есад-пашом, предсједником албанске драчке владе (септембра 1914), добила форму „помоћи“ штићенику. У овој интервенцији учествовало је око 20.000 војника, извршен је упад на територију Албаније запосиједањем Елбасана, Тиране и Драча и пацификацијом стања учвршћена позиција Есад-паше Топтанија. Међутим, Сјеверна Албанија и простор Мирдита и даље су остали зона под контролом Приштине, Бољетинија и Џурија у очекивању аустроугарске политичке и војне помоћи.²⁷ Она је и улиједила у облику њемачко-аустроугарске офанзиве против Србије и Црне Горе у октобру 1915. године. Уласком Бугарске у рат на страни централних сила, створена је повољна ситуација за ново демонстрирање албанских територијалних претензија. Комитет за одбрану Косова интензивно је приступио организовању качачких одреда од одметнутог становништва и дезертера чији се број стално повећавао. Након слома и проласка српске војске преко Косова, Метохије и Албаније и њеног пребацивања на Крф, Сјеверна Албанија, Србија и Црна Гора нашле су се под контролом аустроугарских и бугарских трупа. Талас анархије, терора и безвлашћа који користе беговска олигархија, бугарске комите и албански качаци сручио се на локално српско и црногорско становништво, служећи интересима окупационе управе.

Укључењем Косова и Метохије у аустроугарске окупационе зоне - генерални гувернеман „Црна Гора“ (са дијелом Метохије) и „Србија“ (са мањим дијелом Косова - К. Митровицом и Вучитрном) и Бугарска војноинспекцијска област „Македонија“ (Приштина, Призрен, Ѓвџилане, Урошевац и Ораховац), показало се да окупациони режими рачунају са територијалним пројекцијама Албаније, само у складу са сопственим војнополитичким циљевима. Тиме се очекивани албански сан о територијалној Албанији срушио пред прагматичним циљевима бечких империјалних интереса. Узалудни су били покушаји Пренк Биб Доде и Хасана Приштине да изврше окупљања свих окупираних албанских области под аустроугарском заштитом. Није остварено ни увођење албанске администрације на простору Плава, Гусиња, Пећи, Ђаковице, Приштине, Митровице и Вучитрна са образложењем да се о томе не може одлучивати „док траје ратно стање“. Штавише, исход рата отварао је варљиву могућност да интереси Беча и Софије могу бити ријешени прикључењем Косова Албанији. Хасан Приштина упорно се надао да ће административно-управни статус подручја под контролом Аустро-Угарске и протекторски положај над читавом Албанијом омогућити

²⁷ Више о томе: Ђ. Борозан, н.д., 61-74; *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. VII/1, стр. 584; књ. VII/3, стр. 376-379; *Historia e Schiperise*, Tirane 1965, т. II. 395-396.

проширење албанских граница до простора пројектованих Призренском лигом и због тога је ревносно регрутовао албанске чете за помоћ аустроугарским војним снагама. Када су изневјерена надања у бечке војнополитичке кругове од половине 1917. у оптицају је била друга тзв. римска алтернатива. Наиме, полазећи од одлука Тајног лондоског уговора (26. април 1915), главнокомандујући италијанским снагама у средњој Албанији, генерал Франциско Фераро наговијестио је 3. јуна 1917. уједињење Албаније под протекторатом Италије. За албанску политичку елиту то је био знак да је на помолу нови гарант њених територијалних аспирација.

Од новембра 1912. до новембра 1918. простори некадашњих турских вилајета (косовски и битолски) који се у ово вријеме називају Стара, односно Јужна Србија, претрпјели су, усљед политичких и војних догађаја, велике промјене и разарање на демографском и материјалном плану. У периоду од новембра 1912. до 1914. богови рата и музе мира били су на страни Србије и Црне Горе, али су зато током аустроугарске окупације Албанци били у прилици да се колико толико радују, освете и наставе зулум и терор према Србима и Црногорцима на који су од раније навикли.

***

Од времена када се идеја о вилајетској Албанији појавила у условима Источне кризе, на просторима поменутих вилајета према непоузданим статистикама живјело је нешто мање од 44% етничких Албанаца, док су остале популације чинили Срби, Црногорци, Македонци, Турци, Грци, Власи, Роми, Јермени и други. Демографска и етничка структура Косовског вилајета, односно већином данашњег Косова и Метохије, насилно је промијењена у периоду од 1878. до 1912. Српско становништво у овом вилајету последице Берлинског конгреса било је изложено репресији, зулumu, вјерском насиљу (исламизацији), економским притисцима, терору мухаџира, албанизацији, исељавању и сталном досељавању албанских маса које су од Малесије до Дукађина перманентно попуњавале простор Косова и Метохије. Подаци показују да је са Косова и Метохије само у посљедњој деценији XIX вијека исељено 60.000 Срба, а према процјенама Јована Цвијића у периоду од 1878. до 1912. овај простор је у условима разних облика репресије напустио око 150.000 Срба. Слична судбина пратила је и остале етничке групације које су у условима сталних „арнаутских зулума“ сатиране, исељаване и албанизоване.

Мада су резултати албанске и српско-црногорске историографије опречни, недовољни, често непоуздани и свакако пренагљени у процјенама, нарочито за период од 1878. до 1912, а дјелимично и за период Првог свјетског рата, може се констатовати да се жестина сукоба, започета од времена Лиге 1878. до расплета ратних догађања у новембру 1918, кретала стално линијом продубљивања мржње, освете, вјерске, политичке и етничке нетрпељивости. Мјерени временом трајања репресије

и количином учињених злодјела, они су свакако већим дијелом на албанској страни и отуда вјероватно и трагање за оправдањем да простори Косова и Метохије који нијесу никада били у саставу албанске државе чине дио „албанске земље“ и то онај којему се даје посебан значај. То се доказује једино статистичким подацима који показују етничку преминацију остварену нарочито од 1878. до 1912. у корист Албанаца. Исто тако, током Првог свјетског рата, у условима аустроугарске окупације, поништени су резултати Уредбе Краљевине Србије о насељавању новоослобођених и присаједињених области и Закона о колонизацији Краљевине Црне Горе, као мјера Аграрне реформе која је обухватала просторе Косова и Метохије. Процјене албанске историографије иду за тим да у иселјавању мухаџира из округа припојених Србији после 1878. (нишког, топличког и врањског) виде само Албанце, и то у изворно нетачним и свакако преобимним бројкама; да тиме оправдавају поремећаје настале између Срба и Албанаца на Косову од рата 1912; затим период до Првог свјетског рата сматрају отимањем Косова и насилним одстрањивањем Албанаца, а ратне године сматрају периодом сузбијања програма ликвидације албанског становништва. Са доношењем Закона о насељавању јужних крајева (27. августа 1920) и установљењем независне Албаније и њених граница углавном онаквих какве су пројектоване 1913, за албанске историчаре и политикологе настаје период нових неправди учињених Албанији од стране сусједних држава и великих сила које на Конференцији мира у Паризу нијесу показале довољно разумијевања за разрешење албанског питања. У архивским изворима српске и албанске провенијенције налази се мноштво података за и против. И једни и други говоре најчешће о зулумима, терору, убиствима, одметништвима, отмицама, вјерској нетрпеливости итд. а према Косову и Метохији, као простору заједничке историјске судбине, односе се као ослободиоци у име вајкадашње присутности и духовноцивилизацијског одредишта. На овај начин, једино је сигурно то да су Косово и Метохија током овог вијека били и остају парадигма српско-албанских односа.

Током Првог свјетског рата Албанија је несумњиво била простор за подмиривање интереса Беча, али и лак плијен грабежљивих сусједа - Италије, Грчке, Србија и Црне Горе. Раздијељени и под разним утицајима, Албанци су дочекали крај рата у расулу и потпуној неизвјесности. Због Тајног лондонског уговора, од чије примјене је зависила њихова будућност на Конференцији мира у Версају 1919-1920. године, опет се иза кулиса разматрало „албанско питање“.

Италија и Краљевина СХС настојале су да преко својих штићеника - Турхан-паше Перметија и Есад-паше Топтанија - остваре политичке и стратегијске циљеве у Албанији.

Влада Краљевине СХС и њена Делегација на Конференцији мира заступали су став о обнављању Албаније у границама из 1913. године са

потребним коректурама у спорном дијелу, а у случају давања мандата Италији, тражили помјерање границе из стратегијских разлога до Дрима са Скадром.

Представници сила побједница (Енглеска, Француска, САД и Италија) нијесу имале заједнички став према питању Албаније. Док су се представници Енглеске (Лојд Џорџ) и Француске (Жорж Клемансо) колебали и углавном због моралних обавеза према Италији били за примјену Лондонског уговора, предсједник САД Вудро Вилсон био је против нарушавања територијалног интегритета Албаније.

Што се Италије тиче, она је била за примјену оних одредби Уговора које се односе на признавање њеног суверенитета над Валоном са залеђем и добијањем мандата од стране сила.

Ово су били разлози због којих савјет Десеторице ово питање углавном није рјешавао, препуштајући то владама и делегацијама Италије и Краљевине СХС, а затим од јуна 1920. до новембра 1921. године повјерио Конференцији амбасадора.

Лондонски уговор из 1915. дерогирао је одлуке Амбасадорске конференције о Албанији из 1913. године, а примјена разних модалитета којима се трагало за компромисним рјешењем између Италије и Краљевине СХС, учинила је „албанско питање“ веома присутним у незваничном дијелу Конференције.

Крај Првог свјетског рата Албанија је дочекала подијељена на зоне аустроугарског, италијанског и француског утицаја. Послије закључења примирја са Аустро-Угарском (3. новембра 1918) и капитулације Њемачке (11. новембра) Албанија је, на основу италијанско-француског тајног споразума од 20. новембра 1918, била потпуно запосједнута страним групама:

1) Српске трупе држале су лијеву обалу Дрима, на сјевероистоку и сјеверу Албаније - подручје остало изван линије примирја. Иако је 30. октобра тзв. Скадарски одред заузео Скадар, српске трупе су према савезничком споразуму од 7. октобра напустиле Скадар 3. новембра 1918.

2) Скадар са околином контролисале су италијанске, француске и енглеске снаге.

3) Дио сјеверне, средње и јужну Албанију у границама линије примирја контролисале су италијанске трупе.²⁸

4) Сектор Корче са Подградецом држале су француске трупе.

У вријеме припрема Мировне конференције у Версају Италијани су 25 децембра 1918. у Драчу организовали скупштину на којој је изабрана

²⁸ Ако се има на уму да је 3. фебруара 1917. генерал Фереро наговјестио италијански протекторат над Албанијом, овакво стање на крају рата отварало је могућност италијанске контроле и добијање обећаног мандата; P. Pastorelli, *L' Albania nella estera italiana 1914-1920*, Napoli 1970, стр. 69.

привремена проиталијанска влада Турхан-паше Перметија. Представници ове владе Мехмед Коница и др Михаило Туртулис, заједно са Турхан-пашом, чинили су делегацију Албаније на Конференцији мира. Са сличним циљем, у Париз се упутила 16. априла 1919. друга албанска делегација коју је предводио Есад-паша Топтани, под заштитом владе Краљевине СХС.²⁹

Делегација предвођена Турхан-пашом у Меморандуму поднијетом Конференцији 2. фебруара 1919. затражила је ревизију граница из 1913. сматрајући да су Србији, Црној Гори и Грчкој на Конференцији амбасадора у Лондону 1913. године додијељени дјелови „албанске територије“, односно простори на којима је албанско становништво већинско. То је била прилика да се међународној јавности саопште жеље албанског народа манифестоване на великоалбанским демонстрацијама у Скадру (28. новембра 1918) поводом обиљежавања Дана албанске независности.

Есад-пашина делегација у Меморандуму од 16. априла 1919. тражила је за Албанију границе из 1913. и наставак рада Контролне комисије у којој не би били представници Њемачке и Аустро-Угарске.

Италијанска делегација захтијевала је потпуну примјену Лондонског пакта од 26. априла 1915. у погледу добијања Валоне и њеног залеђа. Да би то остварила, Италија је преко свог делегата Титонија закључила са грчким представником Венизелосом споразум 29. јула 1919. који је послје мјесец дана, 27. јула 1920, отказан. Послје присилног повлачења италијанске војске из Валоне, закључен је 2. августа 1920. Први тирански уговор којим је Италија признала Албанији пуну независност у границама из 1913. и одрекла се суверенитета над Валоном. Међутим, на крају рада Конференције амбасадора 1921. поставила је захтјев да јој се признају нарочита „стратешка и економска права“ у Албанији и то је нашло мјесто у одлуци сила приликом признавања независности Албаније, којој В. Британија, Француска, Италија и Јапан гарантују територијални интегритет, а Италији дају административни мандат.

Основни став Краљевине СХС од почетка рада Конференције био је успостављање независне Албаније у границама из 1913. Њена делегација је, међутим, задржала право компензација уколико Италија добије дио албанске територије или јој се повјери мандат. Када је 23. априла 1919. предсједник Вилсон јавном декларацијом признао Италији право на Валону, делегација Кр. СХС поставила је питање компензације и нотом упућеном Конференцији (30. маја) затражила сјеверну Албанију до Дрима заједно са Скадром.

---

²⁹ P. Pastoreli, н.д., стр. 90; Esad Pasha, *Memoires sur L'Albanie*, Paris 1919, стр. 6; S. Pollo et A. Puto, *L'histoire d'Albanie*, Lion 1974, стр. 112; А. Митровић, *Југославија на конференцији мора 1919-1920*, Београд 1968; Љ. Димић - Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, књ. I-II, Београд 1998, 1999.

Међутим, на предлог сила (9. децембра 1919), неприхватањем политике компензације у вези са питањем Ријеке и Скадра или евентуалне примјене Лондонског уговора, Влада и делегација Кр. СХС нијесу биле у стању да донесу коначну одлуку. На крају, предлог је одбијен, а на основу Вилсоновог меморандума од 25. фебруара 1920. албанско питање је одвојено од јадранског и тиме су даље калкулације око питања компензације Ријека - Скадар престале. Италија и Југославија уговором у Рапалу 12. новембра 1920. разријешеиле су гранично питање (Ријека припала Италији), а у овом уговору албанско питање није ни споменуто.

Врховни савјет Конференције мира на сједницама од 31. децембра 1919. и 13. јануара 1920. донио је одлуку у погледу јужне Албаније, односно сјеверног Епира, признајући за граничну линију ону која је била усаглашена споразумом Титони - Венизелос. Према томе, Грчка је добила сјеверни Епир са Ђирокарстом и Корчом. Југословенско-албанска граница још није била дефинисана. Присуство југословенских трупа на демаркационој линији чинило је питање ове границе потпуно отвореним. Стални инциденти и ангажовање дијела албанских снага у саставу југословенских трупа повећали су неповјерење албанске владе у Тирани која је упорно захтијевала повратак ових трупа на граници из 1913.

Албански конгрес у Лушњу (јануар-фебруар 1920) опозвао је владу Турхан-паше Перметија, послао своју делегацију у Париз која је успјела да издејствује пријем Албаније у Друштво народа 17. децембра 1920.³⁰

IV

Од 1915. до 1918. на простору Косова и Метохије десиле су се значајне промјене од којих су оне демографског карактера по последицама биле најтеже. Први свјетски рат донио је Србији и Црној Гори аустроугарску окупацију и ратна страдања, а Албанцима с Косова и Метохије наду у прикључење Албанији. Због тога су за све вријеме окупације обнављани и појачани прогони, убиства и затирања имовине Срба и Црногораца. Албанска очекивања ипак нијесу остварена. На конференцији у Версају 1919-1920. и према одлукама Амбасадорске конференције из 1921. југословенско-албанска граница остала је непромијењена. Заједнички живот Срба и Црногораца са Албанцима у новонасталој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца на просторима Косова и Метохије настављен је у новој политичкој реалности. Албанска национална мањина незадовољна социјалним, политичким и културним правима, од самог почетка прибјегла је сепаратизму и опирању свим облицима државне управе. Тиме

---

³⁰ Конференција амбасадора у Паризу 1921. године донијела је 9. новембра одлуку којом је Албанија призната као суверена и независна држава и тиме је албанско питање било скинуто са дневног реда. Краљевина СХС и Албанија разријешиле су спорна гранична питања код Врмоша и Светог Наума тек 1925. године.

је био скупчен простор за остваривање мањинских права и настојања југословенских влада да пронађу адекватно политичко рјешење за Албанце у Југославији, у складу са обавезама о праву мањина дефинисаним посебним актом на основу Сенжерменског уговора од 1919. године.

Првим званичним пописом од 31. јануара 1921. констатовано је да у Краљевини СХС „Арбанаса има 441.740 душа.“ У већим групама има их у овим областима: Косовској (125.000), Скопској (90.276), Зетској (88.008), Врањској (59.845), Рашкој (44.005) и Битољској (30.975)“. Према поменутом попису број Албанаца по покрајинама био је следећи: Србија 422.489; Црна Гора 16.826; Босна и Херцеговина 623; Далмација 185; Хрватска, Славонија, Међумурје, острво Крк са општином Кастав 660; Словенија са Прекомурјем 126; Банат, Бачка и Барања 831, што је укупно чинило 441.740.³¹

Етничку структуру становништва на простору Косова и Метохије дају следећи подаци овог пописа. Наиме, етничких Албанаца било је 288.910 (65,8%), а Срба 114.090 (26%). На простору округа Звечан живјело је укупно 70.140 становника, од чега 29.680 Срба и 42.280 Албанаца. У округу Косово од укупно 171.280 становника било је 48.280 Срба и 108.540 Албанаца. У округу Метохија било је 90.080 становника, од чега 17.760 Срба и 70.410 Албанаца, а у округу Призрен од укупно 96.780 становника, Срба је било 28.280, а Албанаца 57.210.

Према попису становништва од 1931. године, на простору Косова и Метохије, односно на дјеловима оновремене Зетске и Вардарске бановине од укупног броја становника (552.000) Албанци су чинили 61,1%, Срби и Црногорци 32,6% и 7,3% остале етничке групе. Процењује се да је пред априлски рат 1941. на Косову и Метохији живјело око 666.000 становника.³²

Анализирајући петнаестогодишње искуство колонизационе политике констатовано је да је, упркос мјерама Аграрне реформе и Колонизације, процентуални однос православног становништва према муслиманском и албанском остао исти у укупном броју становника Јужне Србије. С тим у вези закључено је да „Досадашњи рад на колонизацији Јужне Србије у циљу отклањања опасности од арбанашког елемента није дао потребне резултате... да су арбанашка насеља у Јужној Србији груписана једно уз

³¹ АЈ, Збирка Илије Пржића, ф, 1-4, Положај Арбанаса у Југославији

³² Попис из 1931. показује да се становништво увећало у односу на 1921, а период од 1931. до рата за 114.000. Ово повећање резултат је природног прираштаја првенствено Албанаца, затим, политике насељавања Срба и Црногораца (укупно око 70.000 што је чинило 10,5% укупног становништва). Милован Обрадовић, *Аграрни односи за време њровизоријума на Косову и Метохији 1918-1931. године*, Зборник радова Филозофског факултета 26-27, Приштина 1997, стр. 67-84; Више о томе: Б. Бошковић, *Сецесионистичка делатност Арбанаса на Косову и Метохији, њрогон Срба и Црногораца и насељавање Арбанаса 1941-1989. године*, Зборник радова Филозофског факултета, 26-27, Приштина 1997, стр. 113

друго, тако да пола милиона тога живља образује, мање више, једну компактну народносну цјелину... да маса Арбанаса по распореду свога насеља образују - како је г. др Чубриловић казао - један појас у виду клина који се својом основицом наслања непосредно на границу Албаније у дужини отприлике од преко 200 км“ и да тај „опасни појас у виду клина заузима орографски најважнији део Јужне Србије“, а тако да „Арбанаси таквим насељем пресецају главне комуникационе правце наше државе у Јужној Србији тј. све железничке и сувоземне путеве, који из Северне Србије и слива Мораве иду за Јужну Србију и слив Вардара и Јејејско море.“³³

Анализирајући могуће стратегијске последице овако неуспјеле политике колонизације, у извјештају од 16. маја 1938. године се констатује: „Може се слободно рећи да је *прву битку* на Балкану добила Италија онога дана када је уговором привезала Арбанију за себе (а то је, чини се, било 1926. године). *Другу пак битку* добиће Италија у томе ако ми и даље будемо овако млитаво радили на слабљењу арбанашког елемента... и евентуалан рат дочекамо у таквој ситуацији.“ Међу предложеним мјерама наглашавано је да „исељавање Арбанаса у Албанију или Турску ствар је, која би се морала дипломатским путем извести“, упркос увјерењу да ће „то наићи опирање не само од стране Албаније, већ и од стране Италије“.³⁴

Владе Краљевине Југославије упорно су истицале независност Албаније и тиме оспоравале сваку могућност италијанског закорачења на њену територију. Краљ Александар Крађорђевић посебно је наглашавао „важност албанског питања“ за Југославију која нема намјеру да се мијеша у њен развој, право избора режима и одржавање пријатељских односа. Међутим, истицао је: „Ми не можемо дозволити страниј сили (Италији - пр. аут.) да влада Албанијом, или да је колонизује. Наш географски положај је такав да је од највеће важности за нашу будућност да Албанија остане независна и у пријатељским односима са нама.“ Полазећи од оваквог става, у разговорима са Бенитом Мусолинијем, вођеним преко министра спољних послова Војислава Маринковића 1931.

³³ АЈ, 80-52-513, 516, Проблем народа у Јужној Србији, Извјештај од 16. маја 1938

³⁴ Исто; У извјештају из Скопља од 14. маја 1938. констатује се: „У новије време, од како је Албанија припала под италијански доминиј, те је организована Албанија почела да ради на 'Уједињењу свих Арнаута', запажа се извесно национално-политичко одредење Арнаута према Албанији, па се чак и чуједа су примили оружје из Албаније, талијанске провенијенце, но раније, пре нашег пакта са Италијом. А данас, када је аграрна реформа дошла Арнаутима до кућног прага није било тешко склонити га да и преко границе тражи излаза из те ситуације. Зато је још увек актуелно питање расељавања Арнаута из пограничног појаса, где је до сада врло мало урађено, а раније, када су за то постојали бољи услови, ништа није урађено - а могло је тада да се врши и њихово расељавање у нашу унутрашњост. Јер намеће се питање да ли ми имамо рачуна да дамо другоме 700.000 хиљада војника?“ АЈ 37-9-95.

и 1932, напомињао је: „ 1) Ни под каквим објашњењем не можемо примити интервенцију Италије у Арбанији, она би била напад на наше животне интересе, на безбедност Југославије. 2) Не можемо примити ни заједничку интервенцију, она неминовно води подели сфера интереса, односно подели Арбаније...“³⁵ Могућност југословенско-италијанског споразума о Албанији отпала је неспремношћу краља Александра и југословенске владе да Италији призна „да у Албанији преовлађују италијански интереси“, јер се полазило од става да таква премоћ даје „повода подозривости“ и неповјерењу за које је са италијанске стране било довољно доказа.³⁶ Југословенско-италијански споразум од 25. марта 1937. којим су обије стране гарантовале независност и интегритет Албаније, био је политички компромис којим је Италија санкционисала остварене амбиције у Албанији, а Југославија дефинитивно прихватила да држи у руци преостали, мали дио кључа „албанске независности“.

Настојање југословенске владе да политику исељавања Албанаца повеже са ширим политичким планом о исељавању муслимана из јужних крајева и да то спроведе у оквиру Конвенције о исељавању закључене са турском владом 1938. године, није довело до жељених резултата. Финансијско-материјални и политички разлози допринијели су да турска влада, упркос закључењу, не ратификује ову Конвенцију. Што се тиче исељавања Албанаца у Албанију, она није имала нарочитог значаја, јер је исељавање од 1919. до 1938. било завршено и чинило је 4.095 фамилија, односно 28.665 лица.³⁷

Албански историчари процјењују да је од 1912. до 1941. у Турску исељено 260.000 Албанаца, а на Косово и Метохију колонизирано Срба и Црногораца 17.690 фамилија, односно око 85.000 насељеника.³⁸

Претходно наведене констатације да ће сваки „евентуални непријатељ - па ма ко био - искористити потиву нас арбанашки елеменат у Јужној Србији“ потврдила су политичке претпоставке да је проблем албанске мањине у Краљевини Југославији „важан и врло хитац“, како због безбједносних услова у случају рата, тако и због економског стања у држави.

³⁵ Цитирано према: Коста Ст. Павловић, *Војислав Маринковић и његово доба*, Лондон 1957, III, стр. 58.

³⁷ АВП, п. 17, к.95, д.1 пов 429

³⁸ Х. Бајрами и други албански историчари не наводе изворе за ове податке, а власт Србије и Црне Горе, односно Краљевине Југославије називају „окупаторском“. Нереализовање поменуте југословенско-турске конвенције Х. Бајрами коментарише: „Испада да је опет Други светски рат спасао Албанце од потпуног истребљења, јер је југословенско-турска конвенција о исељавању Албанаца предвиђала да се до 1944. године цело Косово и део Македоније очисти.“ Како садржина Конвенције не помиње Албанце, већ само муслимане из јужних крајева, то су и коментар и процјена о исељавању непоуздани и нетачни.

V

У културној политици Краљевине Југославије према албанској популацији основна препрека била је традиционална аутохтоност албанског друштва и несклоност режима да у потпуности извршава обавезе по основу Уговора о заштити мањина, закљученог у Сен Жермену 10. септембра 1919. године. У недостатку Закона о основном образовању припадника националних мањина усвојеног 5. децембра 1929, ова проблематика се, колико-толико, рјешавала на основу Устава (чл. 16, ст. 13): „Мањинама друге расе и језика даје се основна настава на њиховом матерњем језику под погодбама које ће прописати закон.“ У косовској, скопској, зетској, врањинској, рашкој и битољској области било је ангажовано 130 наставника. Вјеронауку су предавали наставници основних школа оне вјероисповијести које су били ученици. Према статистици из 1932. у грађанским (тзв. продуженим) школама, којих је било укупно 79, учило је 11.240 ђака албанске народности. У приватним, вјерским школама, званим себиан-мектеби на захтјев муслиманских породица предавало је 113 учитеља, а средњу школу - велику Медресу у Скопљу - похађали су првенствено муслимани Албанци и Турци. У 105 мјеста у којима су претежно живјели етнички Албанци подигнуте су школе за основно образовање, а у 261 школу у поменутиим областима похађала су албанска дјеца. У школској 1940/1941. на Косову и Метохији било је 252 обавезне школе са 37.685 ученика и 657 учитеља и наставника. Наставом је било обухваћено 11.876 ученика Албанаца. Неписменост становништва албанске популације износила је скоро 90%. У 665 џамија у којима је служба вршена на албанском језику, албанску дјецу арапском писму и вјеронауци подучавало је 253 имама, као и 22 муфтије, које је плаћала држава, док су 310 других вјерских службеника плаћали вакуфи - вјерске заједнице које су располагале сопственим приходима. Матерњи језик Албанци су могли употребљавати само пред судовима и у административним потребама уколико нијесу познавали службени језик. Локална самоуправа у албанским селима углавном је била у њиховим рукама. Што се тиче удруживања у циљу оснивања културних, просветних и других друштава, то није коришћено јер, како се констатује, „Албанци нису осећали потребу за удруживањем у културној и економској области“. Ово одсуство обилато је искористила исламска вјерска заједница, угичући да просвјета албанске мањине остане „темељ и једини пут ширења вјерских и културних принципа узвишеног Ислама“. По основу давања стипендија од стране Вакуфске дирекције у Скопљу, од почетка тридесетих година овим обликом школовања било је обухваћено око 100 стипендиста албанске

мањине, а преко удружења „Косово“ на Београдском универзитету било је око 70-80 студената Албанаца.³⁹

VI

Југословенско-албански односи током читавог међуратног периода били су у знаку италијанско-југословенских пресезања око утицаја у Албанији и окончани су потпуним југословенским несупјехом.

Окупацијом Албаније 1939. Италија је Албанију претворила у простор за остваривање империјалних амбиција на Балкану, а након априлског рата и подјеле Краљевине Југославије створила је основу за протекторат „Велика Албанија“. Тиме се албанско питање отворило у свим димензијама дотадашњих визија и планова. Током ратних година, протекторат „Велика Албанија“ служећи интересима Италије и Њемачке, потврдио је да свако отварање албанског питања у великим кризним догађајима има за последицу мијењање демографске слике простора у корист Албаније.

Ипак, ратно савезништво народнослободилачких покрета Југославије и Албаније и прикривено идејно сагласје са албанске стране били су разлог да Југославија подржи Албанију на Париској мировној конференцији 1946. када њен међународни положај није био завидан због вазалног односа према Италији у рату против Грчке. Југославија је признала Албанију 28. априла 1945. и штитила њен територијални интегритет од грчких претензија помаганих од САД и Британије. НР Албанија је у таквим условима била потпуно упућена на Југославију од које је добијала знатну економску и војну помоћ, као и дипломатску заштиту. На основу свестране помоћи и сарадње закључен је уговор о пријатељству половином 1946. и на основу њега 27 посебних споразума о сарадњи.

Све то није сметало албанској влади да у вријеме кампање Коминформа против Југославије прва крене са оптужбама и раскине уговорне односе. Надајући се територијалном разбијању Југославије, влада Енвера Хоџе је покренула сва питања из раније прошлости, истичући у први план питање Косова и Метохије и положај Албанаца у Југославији. Везујући се за совјетску интересну сферу од 1948. до 1961, Албанија је у оквиру совјетског излаза на Средоземље послужила као стратешка осматрачница. Прекид дипломатских односа са Југославијом 1950. и поступно нормализовање односа после 1954. године, показује спремност албанске владе да се везује уз силе противне Југославији и да их напушта када дође до промјене таквих

³⁹ АЈ, И. Пржић, ф-1, Положај Арбанаса у Југославији, стр. 2-3; Архив Јосипа Броза Тита, КМЈ, I-3а/7, Југославија и мањинско питање (елаборат); Службене новине 289, Београд 1929; Јб. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, књ. III, Београд 1997, стр. 118-132

односа. Тако је послје 1961. везивање за Кину, а против Совјетског Савеза, показало да ће све до 1978. ово бити манир албанске спољне политике. Изграђујући систем потпуне самоизолације, Албанија остаје на маргини политичких збивања све до смрти Енвера Хоџе 1985. године.

VII

Током априлског рата, док су њемачке окупационе снаге уступале мјесто приспјелим италијанским трупама по основу Бечког споразума од 22. априла 1941, из Албаније су нахрупиле качачке дружине у Метохију и Призренски Подгор и отпочеле злодјела и прогон насељеника.⁴⁰

Терористичке качачке групе чиниле су удрану песницу италијанско-албанске обавјештајне службе (*Servizio informazione militare - SIM*) која је припремала косовску политичку емиграцију, сврстану у редове Косовског комитета, организације „Црна рука“ (*Doga e zeze*) и „Беса“. Политички прваци Албанаца са Косова и Метохије, сарадници албанске амбасаде у Београду и конзулата у Скопљу и Битољу, прихватили су качачке групе из Албаније и широм Косова и Метохије стварали нерегуларне војне и политичке формације које организују прогоне насељеника у Дреници, Ибарском Колашину, Неродимљу, Косову Пољу и селима горњег Поморавља. Истовремено шовинистички настројени Албанци из Метохије, са Косова и других подручја, придружили су се качачким дружинама у остваривању идеје о етничкој Албанији.

У таквим условима крајем априла, током маја и јуна, маса исељеника избјегла је из дреничких села ка Косову и склањала се у још неугрожена насељеничка села, Урошевац и Приштину, одакле одлази на српско управо подручје под контролом Комесарске управе. Истовремено, из Метохије одлазе црногорски насељеници од Ђаковице, преко Дечана ка Чакору, тражећи спас на територији Црне Горе. У Призрену се биљеже прва убиства (5 Срба), пљачка имовине, насилно истјеривање из домова и преузимање посједа од стране Албанаца - дотадашњих комшија. Талас насиља, пљачке и прогона у Ђаковичком срезу, након убиства 200 лица, присилио је избјегличку масу да се склања ка Пећком и Источком срезу. Готово сва

---

⁴⁰ На Косову и Метохији се од 1919. до 1940. у својству колониста земљорадника, по основу аграрне реформе населило 12.672 породице - 6.513 из Црне Горе, 3.671 из Србије, 1.943 из Босне и Херцеговине и 545 породица тзв. аутоколониста. Према статистици из 1939. године евидентирано је 59.294 лица. Као аграрни интересенти земљу су добијали колонисти, добровољци, оптанти (досељеници из сусједних земаља и Албаније из предјела Враке код Скадра) и аутоколонисти (повратници). На основу ревизије аграрних односа из 1945-1946, изузетна је категорија купљене земље аутоколониста, па је ревизијом било захваћено само 11.168 насељеничких породица. На основу ових процјена рачуна се да је на Косову и Метохију у назначеном међуратном периоду из поменутих покрајина било насељено више од 65.000 лица.

насељеничка метохијска села била су у пламену. У самоодбрани домова при повлачењу погинуло је преко 400 Црногораца и Срба на територији Пећког и Источног среза. Једино су села - Витомирица код Пећи и Добруша код Истока - успјела да се у овом првом таласу одбране упркос сталним нападима, пљачкама и паљевини кућа и имања.⁴¹

Пећ је током априла и маја била затрпана добјеглицама које су се сакривале код својих рођака и по дворишту и конацима Пећке патријаршије и у још неспаљеној Витомирици, Добруши, Гораждевцу и Ђураковцу. Надања избјеглица у Пећи и околини да ће се, након престанка безвлашћа, по успостављању окупационе управе, вратити макар на своја згаришта и имања, била су узалудна јер су 31. маја око 5.000 албанских демонстраната упали у град и као разуларена гомила засули куће Срба и Црногораца каменицама, батинали становништво и том приликом убијена су четири лица и велики број повријеђен. Због ових нереда интервенисали су италијански карабињери и разоружали недавно успостављену албанску полицију која је умјесто да спријечи подстицала демонстранте на насиља према избјеглицама.⁴²

Иако нема довољно прецизних података о тачном броју избјеглица које су од друге половине априла до почетка јула 1941. избјегле у Црну Гору, рачуна се да се око 75% вратило у ранији завичај. На основу изјаве и података високог италијанског комесара за Црну Гору, од 26. јула 1941. из Метохије и са Косова избјегло је у Црну Гору 5.000 црногорских насељеника.⁴³ Послије Тринаестојулског устанка прекинут је одлазак избјеглица у том правцу, а од до тада добјеглих италијанске окупационе власти формирале су избјегличке логоре у Подгорици и Бару. Већи дио се склонио код својих рођака. Избјеглицама које су се задржале у Пећи, Витомирици, Добруши и Ђураковцу, као и у другим старосједилачким селима немилосрдно је пљачкана имовина, стока и љетина, а одвођени су и на присилну изградњу путева кроз Албанију. Током јесени и зиме 1941. били су ангажовани на одржавању пута Пећ-Чакор.⁴⁴

Током априлског рата и непосредно послије, већи дио Косова и горњег Поморавља није био изложен фронталним нападима качачких дружина и пљачкаша, какав је био случај са Метохијом. Међутим, током јесени напади на насељеничка, а затим старосједилачка села све су учестилији. Насилном

⁴¹ АВП, Недићева архива (НДА), 40-1-67; 40-1-68; 40-1-69; 40-1-70; 40-1-72; 40-1-86; 40-1-124; Слободан Д. Милошевић, *Избеглице и преселеници са територије окупиране Југославије 1941-1945*, Београд 1979, стр. 51

⁴² АВП; НДА, 40-1-97; В. Дедијер, А. Милетић, *Проштивање Срба са огњишта 1941-1945*, Београд 1989, стр. 668-669

⁴³ Зборник докумената и података о народносолободилачком рату Југославије (даље Зборник), том XIII, књ. 1, док. 93

⁴⁴ АВП, НДА, 44-8-77; В. Дедијер, А. Милетић, н.д., стр. 670-672; Ђ. Борозан, н.д., стр. 296

расељавању насељеника и старосједилачких села од почетка 1942. године на ова подручја, претходиле су сталне похаре имања, пљачка стокe, паљење љетиње, отмице и силовања дјевојака и жена, уцјене и учестала убиства на путевима и имањима. Једна од присилних мјера која је насељенике и стросједиоце Срба и Црногораца најчешће приморавала на избјеглиштво била је обавеза да по основу социјалног статуса чивчија дају са имања агама и беговима, у виду хака, четвртину укупних прихода од љетине. У условима потпуне несигурности рада на имањима, стално нападани, провоцирани и убијани, нарочито у засеоцима и по рубним просторима села, насељеници су бјежали остављајући куће и сву имовину.⁴⁵ Пљачкаши и вулнетари (сеоске страже), уз прећутну подршку „албанске жандармерије“, синхронизованим мјерама притиска и злостављања разарали су насељеничка села, а када је до отпора долазило, жандармерија је приликом претраживања и одузимања оружја тукла, хапсила и злостављала насељеничке породице. У изворима су забиљежени бројни подаци о пљачкању покућства и пољопривредних алата, затрпавања бунара, преоравању ограда између плацева, сјечи воћњака, рушењу гробља и затирању изгледа насељеничких простора.⁴⁶

Током 1942. године насељеничка села у простору горњег Поморавља и Неродимља успјевала су, колико толико, да организују самоодбрану. Међутим, 1943. године због сталних оружаних напада насељеници из ових села масовније се склањају ка Урошевцу и просторима централног дијела Косова. Неколико хомогених српских старосједилачких села прихватила су прогнанике из Метохије и Дренице. Срби мјештани у селима широм Косова подносили су скоро иста злодјела као и насељеници, иако су бар на почетку били знатно мање на удару јер су их аге и бегови сматрали својим „природним“ чивчијама.⁴⁷

За вријеме италијанске окупације већина косовске и албанске политичке елите давала је предност њемачком моделу Албаније као „националне државе“. На тој основи трајала су стална идејна и политичка превирања између италијанских и њемачких цивилних и војних власти, утичући на раслојавање албанског националистичког покрета на групе екстремних националиста, монархиста и комуниста. С тим у вези је у извјештају Миладина Поповића, инструктора КПЈ при ЦК КПА, с краја децембра 1941. посебно напоменуто да међу разним групама проенглеских, проњемачких и проиталијанских усмјерења албанских републиканца, зогиста и националиста, посебну улогу има „иредентистичка струја“ коју

⁴⁵ АВП, НДА, 40-1-66; 48-3-69; Б. Бошковић, н.р., стр. 586

⁴⁶ АВП, к. 43, бр. 304-310

⁴⁷ Занимљиво је истаћи да овакав економски интерес ага и бегова који спрјечавају одлазак овог дијела српског становништва са имања, потпуно је супротан националистичко-шовинистичкој концепцији стварања чисте етничке Албаније по сваку цијену.

представља Косовски комитет, чије је руководство из Тиране послато у Приштину и Косовску Митровицу да по налогу „послодаваца из Рима и Берлина“ стално подсећа на потребу стварања Албаније у границама турских вилајета.⁴⁸ Неспособна да удовољи захтјевима италијанске окупационе управе, колаборационистичка влада Шефкета Врлација од децембра 1941. уступила је мјесто радикалном Мустафи Круји којем је било допуштено да 19. фебруара 1942. у Краљевској академији у Риму изрази захвалност Мусолинију и Хитлеру за показано разумијевање према Албанији и Албанцима у Новом европском поретку.⁴⁹ Поводом обиласка Косова и Метохије крајем јуна 1942. Круја је окупљеним Албанцима на збору у Приштини поручио: „Знајте, да смо Косово извојевали захваљујући нашем уједињењу са фашистичком Италијом, преко круне заједничког краља и крвљу војника Осовине, те да ћемо и даље моћи да га одржимо уз њихову помоћ.“⁵⁰ Након тога кренуле су организоване насилне депортације, праћене масакрима по селима: Врело, Помезатин, Грболе, Штимље, Добротин, Угљаре, Попадић, Реткоцер, Појатиште итд. Постављени у положај одбрамбеног штита, становници „Нове Албаније“, насупрот оном у старој, нашли су се у ситуацији која је налагала пуну одговорност за судбину свих Албанаца и одлучност да одстрањивањем „Словена и Грка“ управо они остваре концепт, план и задати циљ - етничке и територијалне Албаније.⁵¹

Упркос привидном идејном и борбеном сагласју између вођства југословенског народноослободилачког покрета и албанског народноослободилачког фронта током ратних година, опсједнутост албанског становништва увећаном Албанијом била је основ сумњи и страховања од повратка на предратно стање. С друге стране, управо је могућност остварења етничке Албаније надрастала врло изражена неслагања између албанских комуниста, монархиста и националиста. Управо овакво стање остало је све до капитулације Италије 8. септембра 1943. године.

***

И у њемачкој окупационој зони на простору Косовскомитровачког округа управног подручја Србије, за све вријеме окупације нијесу престајали страдања и прогони насељеника и Срба мјештана. Наиме, на терен овог округа још у вријеме италијанске инвазије послата је група од 60 Албанаца из Албаније, углавном чланова руководства Косовског

⁴⁸ Документи централних органа КПЈ - НОР и револуције 1941-1945, књ. 2, док 83, стр. 304

⁴⁹ Више о томе: Ђ. Борозан, н.д., стр. 316-321

⁵⁰ Исто

⁵¹ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа* (даље: Зборник докумената), том I, књ. 19, Београд 1969, док. бр. 10 и 11, стр. 59, 61 и 68

комитета, у својству политичких и културних емисара за прикључење овог подручја „Великој Албанији“. Повезани са групом истомишљеника коју је предводио Ферат-бег Драга, од раније назван Хенлајном Албанаца са Косова, они у јулу 1941. у Косовској Митровици формирају Национални савез Албанаца (*Lidha popullore Shqiptare*) и протезирају прикључење Албанији тзв. Мале Албаније која се простирала према Новом Пазару, Нишу, граничном подручју Црне Горе и на дијелу Македоније, изван „граница“ протектората. У том циљу, национални савез Албанаца, преименована политичка организација Косовског комитета, привидно укинутог, издао је проглас којим наређује свим насељеницима да напусте села. Тек формираној албанској жандармерији од око 800 људи под командом Бајазита Бољетинија, раније официра Југословенске војске, дате су инструкције да врше претресе, купе оружје, пријете и заводе тортуру у насељеничким селима, чиме су стварани услови за потпуни егзодус насељеника и стросједилаца. Међутим, последице доношења Уредбе о устројству Српске државне страже од 6. фебруара 1942, „арбанашка жандармерија“ преименована је у Српску државну стражу састављену од Албанаца и занемарљивог броја Срба, овај процес је колико-толико контролисан.⁵² Насељеницима и Србима мјештанима одузимања је земља добијена аграрном реформом и стављено им је до знања да ће и територије овог округа ускоро бити прикључене протекторату Албанија. Током 1941. забиљежено је 68 напада на српска села, праћена насиљем, убиствима, пљачкама, паљевинама, отимањем покућства, стоке и пољопривредних алата. Том приликом спаљено је 856 кућа насељеника и Срба мјештана из околине Косовске Митровице и Вучитрна који су бјежећи од зулума тражили спас склањајући се у Рашку, Краљево, Косаницу и Јабланицу.⁵³

Прогонима и сталној репресији била су нарочито изложена насеља Ибарског Колашина - простор у долини Ибра од Косовске Митровице до Рибарића - гдје је у 51 селу живјело преко 10.000 Срба мјештана. Како је овај простор од априла 1942. био прикључен њемачкој окупационој зони, а подручно становништво одбило обавезу давања четвртине агама и беговима, његова изложеност свим облицима терора, злостављања и прогона стално се појачавала. И поред организованог отпора током 1941, становници ових села били су присиљени да потраже спас склањајући се на падине планине Рогозне и у простору Рашке. У овим нападима спаљена су 22 села, убијено је око 150 лица, а избјегло је преко 8.000 Срба.⁵⁴ Повратнике који су се 1942. вратили на своја имања, њемачке окупационе власти прикључиле су „Великој Албанији“. Током читаве 1942-1943. српска

⁵² Б. Бошковић, н.р., стр. 588

⁵³ Исто

⁵⁴ Више о томе: Драги Јовановић, *Страдање Ибарског Колашина*, „Лидер“ Приштина, 20. октобар 1991, стр. 33-35

села у Ибарском Колашину била су стално изложена нападима албанских терористичких група.⁵⁵

Иако не располажемо прецизним подацима о броју расељених Срба и Црногораца са Косова и Метохије у унутрашњост Србије, они садржани у информацијама Комесаријата за избјеглице и пресељенике у Београду с почетка 1942. године показују да је на простору Рашке са околином било прикупљено око 40.000 избјеглих Срба и да је у околини Куршумлије (Косанице) и Лебана (Јабланице) било по 10.000 тако да је укупни број исељеника износио око 60.000.⁵⁶ Прецизнији подаци о броју избјеглица у предјелу Рашке из априла 1942. показују да се на том простору задржало 27.600 избјеглица и то: са територије Косовског округа 22.900, са италијанског окупационог подручја 4.200, а са бугарског 500 лица. Са територије овог округа избјегло је око 6.000 насељеника.⁵⁷

Упорним оспоравањем Уредбе од 6. фебруара 1942, албански прваци Митровичког округа увјеравали су њемачког крајскоманданта о неопходности помоћи од стране Вермахта у разумијевању њихових политичких захтјева за стварање Албаније у границама етичке присутности албанске популације. Мада су неке идеје и планови Франца Нојхаузена о умањењу територије Србије на рачун такве Албаније одговарали руководству Албанског народног савеза, такве намјере овог цивилног опуномоћеника из Управе за привредно ратовање Рајха ипак су значиле само тактизирање у сузбијању амбиције Италије да користи ово албанско незадовољство и помакне границе протектората даље од договорене демаркационе линије по споразуму у Бечу од 22. априла 1941.⁵⁸

У вријеме њемачке реокупационе управе над протекторатом „Велика Албанија“ од половине септембра 1943. до краја рата, однос према албанским захтјевима ни у чему се није промијенио осим што је нови штићеник посебно наглашавао улогу ослободиоца. Тако је „окупаторски италијански фашизам“ замијењен „ослободилачком мисијом“ њемачког Вермахта у улози „госта“ и несумњивог политичког гаранта којег је албанско политичко вођство поздравило добродошлицом и сматрало споственим рјешењем. За Албанце и Албанију отвара се могућност стицања „релативне независности и неутралности“ која се наплаћивала стављањем на располагање њемачким снагама свих расположивих албанских војних, материјалних и привредних ресурса. Управо на тој основи вршено је идејно трансформисање политичких елита и придобијање албанских маса, са једне стране и настављање стања потпуне несигурности за насељенике и Србе старосједиоце, са друге. За политичко

⁵⁵ Б. Бошковић, н.р., стр. 589.

⁵⁶ АВП, НДА, 40-1-13 и 40-1-14; С. Д. Милошевић, н.д., стр. 51; Смиља Аврамов, *Геноцид у Јужнославији у светлости међународног права*, Београд 1992, стр. 134-135.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Више о тома: Ђ. Борозан, н.д., стр. 336-337.

раслојавање националиста сврстаних у Balli kombetar, Легалитет и Албански народни савез, од посебног значаја било је формирање Друге Призренске лиге у Призрену 17-19. септембра 1943. јер је она испунила ону политичку празнину насталу под утиском схватања да „балисте“ компромитује сарадња са италијаским окупационим снагама и чини их непоузданим према њемачким службама. На скупштини је прокламовано уједињење Косова, Метохије, Дебра, Струге, Улциња, Тузи, Плава и Гусиња са Албанијом и јасно назначена потреба скорог прикључења Косовскомитровачког округа. Тиме је јасно декларисана жеља за остварење концепта етничке и територијалне Албаније на програмским основама Лиге из 1878. С јесени 1943. и током зиме 1944, учешћем на страни њемачких снага у борби против комунистичког НОП-а, вођство Balli kombetara афирмисало се лансирајући пароле о одбрани етничких граница Албаније. Под све јачим политичким и војним упливом Друге призренске лиге, која је видјела опасност у присуству „Словена и Грка“ на просторима које сматрају албанским, обједињавани су напори балистичке, монархистичке и комунистичке струје. Разлог за то био је у извјесном увјерењу Хермана Нојбахера, специјалног опуномоћеника Рајха, да су руководства Косовског комитета и Албанског народног савеза, предвођених владом Реџепа Митровице, у којој су ресоре имали Џафер Дева, Бери Пејани, Целал Митровица, Бајазит Бољетини, Ибрахим Љутви, Али Драга и други, способна да реализују политички пројекат о „етнички чистом Косову и одбрани албанских граница“. Међутим, метод којим се хтјело стићи до овог циља разочарао је и, може се рећи, потпуно развијао Нојбахерове не баш велике илузије. Злочини, убиства и терор над Србима и Црногорцима у Урошевцу и сусједном селу Никодиму, гдје је убијено 43 лица, затим Пећи и околним селима гдје је крајем септембра и током новембра 1943. убијено 130 Срба и Црногораца, а потом и у селу Брестовику 19 лица, а код села Ракоша још 63 средином октобра, увјерили су њемачке окупационе власти да је албанској анархији тешко стати на крај.⁵⁹ Штавише, формирањем тзв. косовског пука (Регимент Косова) у Косовској Митровици новембра 1943. који су чинили око 800 Албанаца, створени су услови за масовно страдање политички непоћудног српског и албанског становништва. Овај пук је кренуо 3. децембра из К. Митровице и у маршу ка Пећи отровао у логору у Ђураковцу 33 лица, а затим приликом претреса српских и црногорских кућа у Пећи, између 5. и 7. децембра, ова казнена експедиција оставила је за собом 69 убијених у граду и сусједним селима.⁶⁰

⁵⁹ Б. Божовић, М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд 1991, стр. 282, 393; В. Дедијер, А. Милетић, н.д., стр. 547, 792-795.

⁶⁰ АВП, НДА, 40-4-69; В. Дедијер, А. Милетић, н.д., стр. 399; Ђ. Борозан, н.д., стр. 353.

На сваки покушај отпора одговарало се репресијама. У селима око Истока, у Подримљу, по Косову и селима горњег Поморавља учестала су убијања Срба мјештана. Од октобра 1943. до априла 1944. са повременим прекидима, вршен је сталан и организован транспорт избјеглица прикупљених у избјегличке центре по Косову током претходних година. Наиме, тек када је 11. априла 1944. из Београда упућен телеграм у Берлин којим се напомињало да треба све Србе са Косова раселити, али, како је „Србија већ пуна и није сигурна да ће их моћи примити, те о овом поступку мора одлучити „Биро за рад Великог Рајха“, опуномоћеник за југоисток Херман Нојбахер затражио је 25. априла 1944. од њемачког конзула у Тирани прецизне податке о захтјевима за исељавање Срба. Међутим, када је сазнао да се пријавило још око 30.000 лица, упозорио је албанску владу да спречи анархију јер њемачка управа не може више толерисати и налазити економско оправдање за тако масовно исељавање. Поводом тога Нојбахер је у својим мемоарима записао да је савјетовао влади у Тирани „да учини крај прогањању Срба“.⁶¹

Житељи избјегличких насеља са добијеним пасошем за исељење очекивали су транспорт на жељезничким станицама у Урошевцу, Липљану, Косову Пољу, Обилићу и Пећи, некад и по више месеци, притом стално малтретирани и пљачкани. Посљедњи такав транспорт од 22 вагона са 75 породица и 420 лица стигао је 5. августа 1944. из Урошевца у Косовску Митровицу, гдје је задржан због разбијања Ибарске жељезничке пруге у борбама НОП-а са њемачким јединицама. Овај транспорт је стигао у Равни Гај код Кнића тек 21. августа одакле су после исељења задржавања избјеглице размјештене по унутрашњости Србије.⁶² Процјењује се да је од укупне масе насељеника на Косову и Метохији остало неисељено око 20.000.

Када је група њемачких армија „Е“ отпочела повлачење преко Македоније, Косова, Ибарском долином ка Санцаку и Босни, као побочна помоћ послужили су војно организовани и мобилисани Албанци (око 10.000) од стране Комитета Друге призренске лиге. Сав простор на којем је од оснивања функционисала албанска власт, а нарочито насељенички крајеви, био је претворен у згариште и пустош. Такво стање затекле су јединице југословенског НОП-а, заузимајући од 4. до 23. новембра градове Подујево, Ђаковицу, Гњилане, Пећ, Урошевац, Призрен, Вучитрн, Косовску Митровицу и Звечан. Прваци Друге призренске лиге, Косовског пука и дивизије „Скендербег“ повукли су се са њемачким снагама, остављајући притајене војне и вулнетарске формације да у матичним селима ишчекују развој догађаја. Даље организовање отпора препуштено

⁶¹ Херман Нојбахер, Специјална мисија на југоистоку 1940-1945, *Извештај летишег дипломате*, стр. 108-109; Зборник, том XII, књ. 1, док. 125.

⁶² С. Д. Милошевић, н.д., стр. 56.

је преосталим дијеловима руководства Косовског комитета, Албанског народног савеза и Balli kombetara. Са сличних позиција, али у сасвим повољнијој улози, за одбрану Косова у границама етничке Албаније, борили су се политичким средствима творци Резолуције усвојене на Конференцији у Бујану 2. јануара 1944. године.⁶³

Нападом на ослобођени Урошевац 2. децембра 1944. и заузимањем Гњилана 23. децембра балистичко-вунетарске и прокомунистичке албанске формације са Косова наговјстиле су побуну ширих размјера којој је био крајњи циљ прикључење Косова и Метохије Албанији. Побуна је отпочела 23. јануара 1945. у Дреници, Бајгорској Шаљи, Трстенику и селима у предјелу планине Чичавице.⁶⁴

Од 1941. до 1944. Косово и Метохија су били у саставу протектората „Велика Албанија“ и по учинку оствареном у условима ратног провизоријума чинили окосницу фашистичког албанског режима који је геноцидним поступцима према Србима, Црногорцима, Јеврејима и Ромима, драстично промијенио етничку слику овог простора. Наиме, у условима италијанске и њемачке окупације Метохија, већи дио Косова, са источним подручјима Црне Горе и западна Македонија, прикључени су протекторату „Велика Албанија“, сачињеном од 14 перфектура (округа). Прикључени дјелови југословенске територије организовани су у четири префектуре (призренска, приштинска, дебарска и пећка). Заправо, према декрету цивилног комесара Јакомонија од августа 1941. формиране су призренска, приштинска и дебарска, а од септембра и пећка префектура.⁶⁵

Призренска префектура обухватала је ђаковачку, суворечку, ораховачку и драгашку потпрефектуру (срез). На територији од 3.090 км² живјело је око 230.000 становника у 38 комуна (општина).

У саставу приштинске префектуре коју су чиниле урошевачка и гњиланска потпрефектура било је око 200.000 становника на територији од 2.310 км² у 31 комуни.

Дебарску префектуру чинили су кичевска, гостиварска, струшка, растушка, тетовска и дебарска потпрефектура, са територијом од 4.070 км² гдје је живјело око 260.000 становника у 48 комуна.

Пећка префектура састављена од плавско-гусињске, рожајске, тутинске, источке и дреничке потпрефектуре обухватала је површину од 2.310 км² са око 130.000 становника у 26 комуна.⁶⁶

⁶³ Б. Петрановић, *АВНОЈ и Бујановска конференција*, Зборник „Косово - прошлост и садашњост“, Београд 1989, стр. 137; Више о томе: Ђ. Борозан, *Велика Албанија, идеја и пракса*, Београд 1998, стр. 448-493

⁶⁴ Више о томе: Ђ. Борозан, *Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944-1945*, Историја XX века, 1-2, Београд 1995, стр. 62-75

⁶⁵ Ђ. Борозан, н.д., стр. 301; А. Харди, *НОП на Косову 1941-1945*, Београд 1973, стр. 99-100.

⁶⁶ Исто.

Према овим подацима протекторату „Велика Албанија“ било је прикључено око 11.780 км² са око 820.000 становника. Ако се овоме додају источни дјелови Црне Горе припојени скадарској префектури, може се закључити да је од Југославије била одвојена територија од 12.000 км са око 1.000.000 становника. На основу уредбе албанске владе у Тирани од 18. октобра 1941. сви становници у наведеним префектурама постали су албански држављани.⁶⁷

У надлежности поменутих префектура били су послови судства, просвјете, културе и привреде повјерени префектима именованим од стране Министарства унутрашњих послова у Тирани. Они су најчешће били чланови најужег руководства Фашистичке партије Албаније (ФПА), а по истом принципу бирано је административно особље из састава албанске етничке популације. Сав политички, привредни и културни живот усклађиван је са стањем на територији Албаније и управо то је албанском становништву са Косова и Метохије омогућавало да у насталим промјенама види раскид с ранијим системом и здушно прихвати политику истискивања Срба и Црногораца, доприносећи тиме остварењу давно задатог циља - етничке Албаније. Од 3. децембра 1941. функцију цивилног комесаријата преузело је Министарство за „ослобођене крајеве“ при албанској влади и током година окупације, све до половине новембра 1944. године, ова администрација се здушно трудила да етнички и демографски одстрани што већи број српске и црногорске популације са ових простора. Пљачке, насиља и прогони у циљу прибављања материјалне користи локалног албанског становништва и оног које је у условима окупације дошло из Албаније, тумачени су у складу са захтјевом да је све дозвољено што доприноси остварењу етничке Албаније. Тако се на страницама листа „Томори“, који је упорно пропагирао фашистичко-нацистичку идеологију и уклапање „нове“ Албаније у стратегијске визије Рима, наглашавао приоритет просвјете и привреде којима се, по мишљењу политичке елите најбрже ширио и остваривао великоалбански програм у „ослобођеним крајевима“. У основним и средњим школама гдје су италијански језик и култура били обавезни предмети, наравно прожети великоалбанским национализмом и шовинизмом, уклопљени у цивилизаторску мисију Рима, стваран је осјећај да је фашизам донио потпуну слободу албанском народу и Албанцима у Југославији омогућио потпуни раскид веза са југословенском државом. Овако ратом створени провизоријум искоришћен је за нову знатно јачу албанизацију Косова и Метохије на демографском плану. Италијански и њемачки окупациони системи прилагођавали су се овим динамичним промјенама. За спровођење окупационих мјера био је задужен добро организовани политичко-полицијски и војно-обавјештајни апарат, углавном сачињен од чланова албанске Фашистичке партије. У обављању

⁶⁷ Исто.

ових задатака, главну помоћ пружале су италијанска војна и обавјештајна служба (OVRA - Organizzazione di Villageze repressione dell' Antifascismo i Sim - Servizio informazione militari).

Према административној подјели Косова њемачкој окупационој зони припали су косовскомитровачки, вучитрнски и лапски срез. Њемци су ову територију, као саставни дио окупиране Србије, препустили Комесарској управи Милана Аћимовића, а затим влади Милана Недића. Наиме, наредбом њемачке војне команде за Србију 28. априла 1941, на овом подручју са центром у Косовској Митровици основана је Команда мјеста - Орсткоманатура, која је 2. маја преименована у Оружану команду - Крајскомандантура I/861. Уредбом о управи и уређењу Косова од 6. августа 1941. формиран је Косовски округ са сједиштем у Косовској Митровици који су сачињавали срезови: Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево. Италијанско-њемачка окупациона управа на просторима Метохије и Косова у поменутим зонама одговорности, готово за све вријеме рата безуспјешно је трагала за стварањем услова прихватљивих Албанцима који су, због сталне пропагандно-политичке активности око проширења граница протектората „Велика Албанија“ остали незадовољни рјешењима Мусолинијеве фашистичке Италије и Хитлеровом употребом Албанаца у стратегијске циљеве њемачког Рајха.

***

Какве су последице ратом створених услова и фактичким трајањем протектората „Велика Албанија“ на југословенским просторима може се судити на основу богате грађе и релевантне историографске литературе која, чини се, ову тему још није ни довољно ни потпуно обрадила. Расположена документа нуде бројне нове чињенице и омогућавају такву историографску ретроспективу догађаја на основу које се могу стећи поузданија сазнања о томе што се уистину догодило на просторима Косова и Метохије у Другом свјетском рату.

Обесправљеност у којој се нашло српско и црногорско становништво непосредно по капитулацији југословенске војске на територији припојеној Албанији манифестовала се бројним убиствима поменутог становништва која нијесу престала од априла 1941. до краја августа 1944. године. Она су заправо, с времена на вријеме, имала различиту жестину али их је ипак у првим мјесецима 1941. било највише. Осим појединачних (у селу Крушевац, Ђаковачки срез) било је и колективних убистава (у читавом крају Нови Колашин). Према исказима свједока саслушаних од 27. марта од 1 априла 1944. у избјегличкој карантинској станици у Равном Гају (општина грузанска) и архивским документима, располажемо релевантним подацима, чињеницама, мишљењима и констатацијама. У извјештају од 8. априла 1944. поднијетом комесару за избјеглице и

пресељенике између осталог се констатује: „На Косову и Метохији, као и цијелој области припојеној Албанији данас за српско становништво нема правне заштите личне безбедности ни у ком виду... Пошто је целокупно арнаутско становништво наоружано - а наоружана су и деца од 10 до 12 година - могућности за извршење убистава су заиста врло велике“.⁶⁸

У злочинима према Србима и Црногорцима поред наоружаних арнаутских банди учествују и редовне албанске власти, као и бегови и аге који су у новонасталим условима „присвојили некадашња феудална добра исто онако као што су присвојили и од увек туђу српску земљу“.⁶⁹

Убиства, најчешће из засједе, стварала су потпуну несигурност кретања преосталог српског и црногорског становништва у селима и градовима Метохије и Косова. Забиљежена су поједина монструозна убиства и мучења на најсвирепије начине у селима: Понеж, Грболе, Садовина, Урошевац, Обилић, Нови Мирож, Танкосић, Липљан, Ромањане, Превлак, Горњи Јасеновик, Биба, Оклаци, Зубин Поток, Старо Грацко итд. У наведеним селима и мјестима најчешћи случајеви геноцидног понашања били су мучења, спаљивања и заробљавања, односно одвођења и силовања дјевојака и жена. Хапшења нијесу престајала од априла 1941. и увијек су била у вези са најтежим злостављањима вршеним у свим затворима на Косову и Метохији и у Албанији.

Свакако, једна од најрадикалнијих мјера албанских власти имала је преваходно политички карактер и састојала се у систематском уништавању српских и црногорских села у срезовима (префектима) припојеним Албанији. У извјештајима се констатује да „По правилу вршена су уништавања српских насељеничких села“ али је било „и случајева када су уништени и читави комплекси настањени српским старосједлачким становништвом (села у покрајини Нови Колашин, срез дренички у јесен 1941. и јануара-фебруара 1944. године)“.⁷⁰ Упоредо са одстрањивањем становништва уништавани су домови насељеника и старосједилаца, рушена духовна упоришта (манастир Девич и цркве у Ђаковачком и Шарпланинском срезу), раскопавана гробља (село Маревци). На основу изјава свједока сва поменута злодјела вршена су претежно 1941. и током ратних година у селима: Топличани, Палово, Ђураковци, Потуровци, Зубче, Стрмац, Вараге, Јагњеница, Прелез,

⁶⁸ АЈ, Комесаријат за избеглице и пресељенике Недићеве владе, (даље Комесаријат за избеглице) ф. 196, 215

⁶⁹ Као пример наведено је село Српски Мојстир које је након окупације заједно са свим српским сељацима остало власништво Ферад бега Драге, бившег народног посланика у југословенској скупштини, одговорног за убиство скоро половине српског мушког становништва у овом селу.

⁷⁰ АЈ, Комесаријат за избеглице, ф. 196, Извештај од 29. I 1944.

Црепуља, Превлак, Јабука, Загуље, Калудра, Чечево, Љајчиће, Дрен, Вељи Бријег, Газиводе, Штоце, Горњи Јасеник, Тушће, Брњак, Вукојевић, Кечке, Бање, Витковци, Врановићи, Табалије, Струнце, Оклаци, Чолопек, Грацко, Коморан, Вуштица, Глоговац, Крајкова, Котарица, Кривово, Врелон, Риљача, Лугови, Велика Слатина, Доброво, Медведице, Чучуљаге, Вршевци, Јанце, Враголије, Балаћевац, Добросело, Крушевац, Породимље, Петровићи, Маревци, Шљивово, Влашка Бара, Старо Шљивово и Кошаре. Систематско уништавање наведених села у којим су живјели Срби и Црногорци вршено је с циљем да након рата, „... када међународне комисије буду испитивале етнички карактер појединих спорних области у циљу повлачења државних граница, у овим крајевима више не буде никаквих материјалних доказа, да је ту живело српско становништво“.⁷¹

Избјеглице из срезова и општина у својим свједочанствима, поред осталог, напомињу да су прије исељавања били принуђени да за своју заштиту узимају и плаћају посебне чуваре - Албанце. То су од њих тражиле Албанске цивилне и војне власти, а смисао ове „плаћене полиције“ био је најчешће од 1941. да, за неко вријеме, представљају сеоску стражу и буду чувари њихове имовинске и личне сигурности од самовољних албанских група које би касније од нападача постајале „чувари“ а, дотадашњи „чувари“, као по правилу, постајали би нападачи. У суштини, радило се о обичној пљачки јер је сваки чувар имао „одређену плату“ која је износила „од 15 до 30 албанских наполеондора месечно“.

На Косову и Метохији од априла 1941, као у вријеме аустроугарске окупације током Првог свјетског рата, поново се успостављају феудални односи. У свим мјестима одакле су насељени Срби и Црногорци, према плану Аграрне реформе и Колонизације током међуратног времена, насилно истиснути, имања бегова и ага враћена су ранијим власницима. И не само ова земља, већ и она коју су насељеници уредно купили и судски санкционисали прије 1941. године. Села која су послје рата, 1912. до 1918, заједно са становништвом била феудална добра, поново су то постала, а успостављање феудалних односа није се односило само на насељенике већ и на аутохтоно српско становништво. Наиме, и једна и друга скупина, заједно са имовином, поново су постали власништво бегова (укмећени „чивчије“ као прије 1912), тако да је уведен ранији систем обавеза - четвртина, тј. дио који припада беговима и десетак, тј. дио који припада

---

⁷¹ С обзиром на расплет догађаја на Косову и Метохији 1944. и 1945. није дошло до очекиваног присуства међународних комисија у циљу испитивања етничког стања на овим просторима и то је условило, чини се недостатак толико потребних и неопходних чињеница које није прибавио ни југословенски народноослободилачки покрет у вријеме кад су трагови овог материјалног, људског и етничког злочина били знатно доступнији и видљивији.

држави, са низом других пореза и обавеза које су наметали власници имовине.⁷²

Терор над Србима и Црногорцима, нарочито жесток у априлу, мају и јуну 1941. године, обновљен је у 1942. након обиласка Косова и Метохије председника албанске владе Мустафе Крује крајем јуна те године. Овом приликом Круја је одржао Албанцима у неколико градова говоре у којима је посебно нагласио да је „Албанија самостална држава за коју јамче силе осовине не само у садашњим њеним границама, већ се исте имају по свршетку рата проширити све до Скопља и Рашке, јер је било доста робовања под Југославијом“. На основу добијених инструкција 29. јуна 1942. „позвани су у вече касно Арнаути у своје општине гдје им је од стране председника општине наређено да Србе убијају где год стигну“. Тако је од 30. јуна отпочео нови крвави пир у селима Добротин, Горњем Добреку, Којиловци, Врелу, Лугу итд. Изјава Мустафе Крује да „мештане (старосједиоце) Србе треба тиранисати да би побегли, а Србе дошљаке, чиновнике и насељенике треба убијати“, имала је за директну последицу нове збјегове (око 2.000 породица Срба насељеника у Приштини и Урошевцу и по околним селима и варошима којима је свако даље кретање онемогућено). Фашистичка албанска милиција обучена у италијанске униформе и жандармерија, коју су чинили углавном криминалци (силедије, пљачкаши, зликовци и убице), заводила је ред према сопственом нахођењу, мимо италијанских војних власти које су се само повремено мијешале у унутрашњу управу албанских власти. Готово све терористичке акције над Србима организоване су по одобрењу Косовског комитета и комесара за Косовску област Ферат-бега Драге којем су посебну помоћ пружали албански прваци из Ђаковице, Косовске Митровице и Пећи. У новоотвореним албанским школама могла су учити и српска дјеца, настава је извођена на албанском језику а учитељи су били искључиво Албанци. Кретање Срба ограничено је само на територију села и то дању. Насељеници „већином из Херцеговине, Босне, Лике, Црне Горе и Србије“, а било их је и „из Баната и Срема“, прикупљани су по збјеговима у селима „Суви До, Ново Рукце, Старо Грацко, Карешица, Липљан, Обилићево, Ајвалија, Горње Добрево итд.“⁷³ Насељеничке колоније у подручју Дренице порушене су и спаљене, манастир Деич разорен, а његово имање подијељено околним Албанцима, а црква у Глоговцу и Дреници спаљена, као и споменици у осталим српским насељима. У извјештајима се

⁷² Карактеристичан примјер за ово су села на подручју Новог Колашина и села Трпезе, срез гњилански и Српском Мојстиру у срезу штавичком гдје су плаћања четвртине, десетка и других пореза прибављани према средњовјековном турском праву и гдје је положај становништва био изражен односном „роб-кмет арнаутских бегова“. Извјештај од 8. априла 1944.

⁷³ АЈ, Комесаријат за избеглице и пресељење Недићеве владе, ф. 196 и 215, Извјештај Пов. об. б. од 25. VI 1942. године.

констатује: „Има се података да су и у Метохији вршени прогони и да је српски живаљ прикупљен у збеговима у манастиру Дечану и код Патријаршије у Пећи. По подацима Црногорци врше притисак преко границе како би сачували српски живаљ као и наведене српске историјске споменике“.⁷⁴ У циљу заштите угроженог становништва на Косову, Метохији и Дреници захтијевано је од надлежних њемачких власти да се насељеници групишу у колонијама и под заштитом италијанских војних власти, надлежних на окупираној територији, одрже и очувају до окончања рата под заштитом италијанских војних власти. Али, уколико италијанске власти не би биле у стању пружити заштиту и на себе примити одговорност, то треба тражити од њемачких власти „... да се дозволи иселјење Срба колониста са Косова у Србију и друге крајеве, са преносом свога покретног имања“, али уколико и прва и друга могућност не би дошла у обзир представник Министарства унутрашњих послова Недићеве владе констатовао је: „Мишљења сам да би требало иселити и заштитити бар омладину. Исте примити у Србију, а нарочито децу испод 15 година... По подацима само за Косово има преко 5.000 деце коју би требали иселити“.⁷⁵ Комесар за избјеглице Тома Максимовић доставио је 15. септембра 1943. генералу Милану Недићу, предсједнику Министарског савета извјештај у којем, поред осталог, наглашава да „... треба подузети код њемачких власти кораке да би се спречио даљи прогон Срба јер је овај почео у време када су талијанске трупе почеле напуштати гарнизоне на Косову. Моје је мишљење да се ова ситуација знатно измијенила утолико што су талијанске гарнизоне преузеле немачке окупационе власти, па би стога Вашом могућном интервенцијом могли успети и испословати да се ови Срби који су сада збијени на граници Србије, врате на своја огњишта“.⁷⁶

Насељеничко и аутохтоно српско становништво, у почетку масовно, а затим поступно и стално, углавном присилно иселавло се из подручја припојених Албанији, током свих ратних година. Иако се, сходно условима, опирало и мимикрирало како би остало у својим домовима, оно се пред жестином повремених кампања ограничавало и појединачно склањало, прво из села у најближе градове, а одатле посљедњих ратних година одлазило углавном у Србију и Црну Гору. Учестали транспорти насељеника и старосједилаца који су забрињавали аге и бегове утолико што су њихове посједе напуштали чивчије, а имања остајала необрађена, забринули су и локалне албанске власти до мјере да су сузбијале прекомјерно одсељавање. У извјештајима се, поред осталог, констатује да су „скоро сви старосједиоци“ били из градова... албанске власти по правилу не дозвољавају напуштање територије припојене Албанији од

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто.

стране српског становништва - староседелачког. Ово становништво, међутим, од априла 1941. године изложено је истом удесу као и српско насељеничко становништво... јединствена је по својој трагичности историја покрајине Нови Колашин, срез дренички, у којој је око 50 села спаљено и уништено септембра и октобра 1941. као и јануара и фебруара 1944. године, велики број становништва побијен или нестао, а 75.000 грла стоке опљачкано.⁷⁷ У извјештајима се констатује да је приликом посљедњег транспорта крајем марта 1944. године било дозвољено одселинику изношење свега 50 кг житарица по особи.⁷⁸

Пропагандна, политичка и терористичка активност руководства Косовског комитета, који је током ратних година био главни иницијатор планова албанске владе, Друге призренске лиге, Косовског пука и дивизије „Скендербег“, темељила се на схватању да Косово, Метохију и све крајеве у саставу будуће „етничке Албаније“ морају напустити првенствено насељеници који су у те крајеве дошли послје 1912. Изузетак од овога правила чињен је према Србима старосједиоцима из градова који уколико би жељели да се иселе нијесу могли однијети никакву имовину и морали су се иселити дефинитивно са читавом породицом. По овом основу аутохтоно српско становништво нашло се на удару свеукупне албанске репресије тек у посљедњим годинама рата када се процјењивало да је најбоље одстранити што више Срба, Црногораца, Јевреја и Рома, како би етничка мапа Косова била што је могуће више албанска.

VIII

Покушај да се политичким путем, у условима још незавршених ратних, збивања, обезбједи могућност прикључења Косова и Метохије Албанији и да се Резолуцијом усвојеном на Конференцији у Бујану 2. јануара 1944. за то створи потребан услов, пропао је опозивањем и поништавањем њеног значаја од стране Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) и Скупштине одржане у Призрену 10. јула 1945. године.

Својеврстан облик одвајања Косова и Метохије од Југославије покушан је организованом побуном Албанаца почетком децембра 1944. и током јануара и фебруара 1945. године у Урошевцу, Дреници и Косовској Митровици. Ова сецесионистичка побуна у којој су учествовали остаци поражених снага Друге призренске лиге, дивизије „Скендербег“, Косовског пука и припадници формација Шабана Полуже, које су одбиле да пођу на Сремски фронт, угушена је захваљујући напорима око 50.000 ангажованих снага Југословенске војске и окончана завођењем војне

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ На овај начин одселиничке породице биле су присиљене да оставе већи дио жита и осталих прихода са имања.

управе 8. фебруара 1945. године. Овакво стање на Косову и Метохији, искуство са Бујанском резолуцијом и тако масовном побуном, наговијестили су да ће Косово и Метохија и даље, као што је то био случај током Другог свјетског рата, „лебдјети“ између Југославије и Албаније.⁷⁹

Несагледиве су посљедице људских губитака, материјалних добара и цивилизацијског злочина насталог у условима окупационих режима на простору Косова и Метохије и осталих југословенских области прикључених током рата од 1941. до 1944. протекторату „Велика Албанија“. Упркос бројним истраживачким резултатима, скромни су и недовољно поуздани подаци и о жртвама рата и о избјеглом становништву, усељеницима из Албаније, као и о стварној материјалној штети и уништавању духовне баштине на овим просторима. У вези са исељавањем процјене се крећу од 40 до 100.000 лица. Ова релативност узима се у обзир стога што је један број избјеглица из Косовског округа, укључујући Ибарски Колашин и Мало Косово био у прилици да се сходно промјенљивим политичким условима више пута враћао на своја имања и са њих под присилом одлазио. Ако се има у виду да укупна бројка насељеника по основу Аграрне реформе и колонизације од 1919. до 1940, није прелазила 65.000 и да је са око 5.000 чиновника, жандарма, просвјетних радника и другог административног особља чинила укупни збор који није прелазио 70.000, а одстрањено становништво чинило је масу од 50-60.000 насељеника и око 20.000 Срба мјештана, то је на крају овог ратног периода забиљежен негативан салдо са значајним демографским губитком српске и црногорске популације на простору Косова и Метохије. Када се томе дода да је током окупације погинуло и нестало око 11.000 становника, претежно Срба и Црногораца, онда је овај салдо, може се рећи, погубан и трагичан. Штавише, ако се притом зна да су напуштена насељеничка имања и куће током рата запосјеле албанске породице из ближе и даље околине, као и досељеници из Албаније, то је процјена о оствареном концепту етничке и територијалне Албаније на овим просторима извршена у знатној мјери захваљујући намјерама окупационих режима фашистичке Италије и нацистичке Њемачке и показаном разумијевању за етничке Албанце у Југославији.

***

Према извјештају Обласног народноослободилачког одбора за Косово и Метохију од 17. јуна 1945. процјена ратне штете на овој територији обухватила је: уништене и оштећене приватне зграде, јавне грађевине, војне објекте, руднике, државне и обласне путеве, мостове, хидротехничке објекте, жељезничке станице, камионе, аутомобиле, пољопривредне алатке и машине, пољопривредне производе, ситну и

⁷⁹ Више о томе: Ђ. Борозан, *Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944-1945*, Историја XX века, 1-2, Београд 1996.

крупну стоку и сточне производе, воћњаке и винограде, индустријске, пољопривредне и трговачке радње, покућство државних и других установа, штете за издржавање породица погинулих, онеспособљених лица, на принудном раду, у интернацији, заробљеништву и расељених лица, затим за издржавање просвјетних установа бивше Југословенске војске и јединица Народноослободилачке војске и Партизанских одреда Југославије. Укупна процјена овако структуриране ратне штете на Косову и Метохији износила је 221.361.710 долара.⁸⁰

На основу упутстава о именовању Државне комисије за утврђивање ратних злочина у Југославији, учињених током Другог свјетског рата, формирана је Обласна комисија за Косово и Метохију 11. јуна 1945. године. О резултатима рада ове комисије говоре сљедећи подаци: Од укупно прикупљених 6.050 пријава, 3.942 прослијеђене су Јавном тужилашћу за Космет, јер је Комисија установила да су „... у питању или обични злочинци или народни непријатељи“, што треба да утврди тужилаштво. Код Комисије су биле заведене 2.103 пријаве и инвентар злочинаца, а у поступку рјешавања утврђено је да је „већи број ових пријава у вези са првим моментима иступа шиптарских маса, нарочито у Метохији, према насељеничким селима и то у прогону и одузимању насељеничке имовине“.⁸¹

Као олакшавајућу околност за почињене злочине, Комисија је узела у обзир политику „... ненадлежних режима Југославије, Аграрну реформу и Колонизацију на Космету“ који су - како се наводи у овом извјештају - представљали „најгрубљу повреду слободе и права шиптарских сељака“, као и политику „гушења националне слободе шиптарског народа“.⁸²

Комисија је усвојила одлуку „за 103 ратна злочинца“ од којих се, како је констатовала, највећи дио налазио „или у шуми или у иностранству“. Државној комисији достављено је 67 одлука, док је преосталих 36 прослијеђено надлежном суду. Комисија је констатовала да су „судови војне области ... до сада осудили 281 лица, а од тога на смрт 71 лице..., док се под истрагом и у истражном затвору налази још 58 лица против којих се води постуипак“ на основу Уредбе о војним судовима. То је, како се наводи, био и разлог да „одлуке ове Комисије нијесу по броју пријава дале и одговарајући број за ратне злочинце“.⁸³

Комисија је олако и пребрзо завршила рад, с тим што је, према одлуци Главног одбора за Космет, сведена на знатно мањи број лица која су објављивала посао за случај нових пријава. Ова лица су одржавала везу са Комисијом чији је предсједник био професор Зекерија Реца, потписник

⁸⁰ АЈ 54-20-47.

⁸¹ АЈ, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ДКУЗ) пов. бр. 7/45, Извештај од 29. септембра 1945; Ђ. Борозан, н.д., стр. 522.

⁸² Исто.

⁸³ Исто.

овог извјештаја, иначе *spiritus movens* одлука Бујанске конференције, који је у овом извјештају констатовао „да више пријава неће бити, а уколико их и буде, њихов ће број бити незнатан“.⁸⁴

IX

У остваривању великоалбанског сценарија на Косову и Метохији по основу знатно погоршане демографске слике, смањењем српског и црногорског становништва, као и осталих етничких група, посебан значај по посљедицама је имала Одлука Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) од 6. марта 1945. о забрани повратка насељеника исељених током ратних година. Наиме, ову одлуку санкционисало је управо тада именовано Министарство унутрашњих послова Владе Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ), полазећи од чињенице да се, последије гушења побуне на Косову и Метохији, међу Албанцима стварао осјећај психолошке кривице, како за злодјела учињена убијеним и прогнаним Србима и Црногорцима током рата, тако и због учешћа у поменутој побуни. Одлука Министарства за колонизацију од 6. марта 1945. и траљав рад Мјешовите комисије која до 1. септембра 1945. није успјела да примијени Закон о ревизији додијељене земље колонистима и аграрним интересентима у косовско-метохијској области, имали су за посљедицу прихватање насилно изведеног егзодуса Срба и Црногораца у вријеме постојања протектората „Велика Албанија“. Наиме, на имањима и у кућама изгнаних Срба и Црногораца остали су, поред Албанаца комшија и они који су се, током ратних година, из Албаније доселили и настанили на Косову и Метохији. Осим тога, за вријеме војне управе и након ње, припадници разних балистичких група, укључених у органе народне власти и формације НОП-а, због општих политичких услова вјешто су се прикрили и наставили да пропагандно дјелују радећи углавном на стварању расположења албанских маса против повратка исељеника. Чинећи то кроз комисије, одборе и тијела локалне власти, онемогућавали су рад поменуте комисије и стварали политичко-психолошку баријеру против исељеника у мјери која је допринијела да предсједништво АВНОЈ-а одлуком о поништењу свих правих норми и прописа закључених током рата између окупатора и њихових сарадника, обухватати и повратак протјераних. Аграрни савјет ДФЈ оцијенио је активност Мјешовите комисије, констатујући да „рад Комисије у многобројним случајевима није био усклађен са Законом о ревизији и његовим приписима“. Приликом састављања нове владе 31. јануара 1946. на списку министарстава није

⁸⁴ Исто; Наведени резиме извештаја Обласне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на Косову и Метохији, на индикативан начин, указује на разлоге који су узимани за олакшавајућу околност и препуштању даљег поступка Јавном тужилаштву Косова и Метохије.

више било Министарства за колонизацију, укинута 4. фебруара исте године, а његове надлежности преузела је Комисија за аграрну реформу и Колонизацију при Влади ФНРЈ.⁸⁵ Одлука НКОЈ-а о забрани повратка колониста, односно задржавању повратника на Церањској реци и код Куршумлије, као и забрана давања пропусница повратницима у Метохију из Црне Горе имала је за последицу то да је 3. августа 1945. усвојен Закон о ревизији додијељене земље насељеницима са роком за његово спровођење (1. септембар 1945). Комисија је констатовала да је имања напустило 7.397 породица насељеника. Ревизијом је обухваћено свих 11.168 насељеничких породица. За 4.892 насељеничких породица признато је право на целокупну додијељену земљу, а дјелимично за 5.744 породица. Сву додијељену земљу изгубио је 595 породица насељеника. Од укупног фонда за насељавање одузето је од насељеника 15.786 хектара (8,3%). Свједочењем и наклоношћу локалних власти, које су већином чинили Албанци, око 4.514 хектара земље одузето је насељеницима, тако да се поред 11.242 хектара одузетих примјеном Закона о ревизији, фонд одузете земље увећао на претходно наведени износ - 15.786 хектара. До одређеног рока за повратак (септембар 1947) није се вратило 1.638 породица ранијих насељеника. Од јесени 1945. до краја 1946. у Војводину се са Косова и Метохије доселило 2.064 породице. Тако је у новнонасталим околностима насљенички елемент умањен за једну трећину. Олука од 6. марта 1945. о забрани повратка донијета је у околностима када се у Пећи налазило 4.600 повратака који су очекивали да им власти омогуће долазак до својих имања и кућа.⁸⁶

Х

Провизорна, колаборационистичка творевина „Велика Албанија“ са „границама“ проширеним на источна подручја Црне Горе, Метохије, већи дио Косова и западне Македоније, конституисана на основу италијанског фашистичког модела корпоративне државе, представљала је тешко премостиву препреку свакој сарадњи антифашистичких снага Југославије и Албаније. До ње је ипак дошло упркос чињеници да је овако створена Албанија углавном одговарала већини Албанаца, увјерених да им је управо фашизам омогућио државу какву су жељели. Албански антифашизам којег је несумњиво било у политичком бићу албанског народа, добио је значајне подстицаје из Југославије од комунистичког НОП-а идејно организованог за отпор окупаторским режимима. Као

⁸⁵ Више о томе: Никола Гаћеша, *Насељавање Косова и Метохије после Првог светског рата и Аграрна реформа*, Зборник, Косово - прошлост и садашњост, Београд 1989, стр. 100-106; Ђ. Борозан, н.д., стр. 520-521.

⁸⁶ Више о томе: Службени лист ДФЈ бр. 11, Београд 1945; Записници НКОЈ-а и Привремене владе ДФЈ, Београд 1991, стр. 45, 46, 82, 86-87.

претеча отпора на Балкану, југословенски покрет отпора био је мотив више и албанским антифашистима да се организују у врло тешким и специфичним условима.

Конституисана у ратним условима на основу концепта Призренске лиге и Косовског комитета „Велика Албанија“ је од 1941. до пораза њемачких снага на простору Албаније и јужних дјелова Југославије 1944. била *par excellence* творевина фашизма и модел државе „новог поретка“. Масовна укљученост албанског становништва у административно-управне, војне, полицијске и политичке институције Албаније као државе, коју је фашистичка Италија сматрала значајним мостобраном у својој балканској империјалној политици, имала је за посљедицу упорно протезирање и прихватање такве албанске државе. Укоријенило се схватање да је фашизам разријешо основни албански проблем тиме што је „границама нове Албаније“ прикључио Албанце из Југославије и Грчке, а економском доктрином фашизма „Рад, ред и мир“ омогућио економско и политичко благостање народа. У том циљу су албанска штампа, публицистика и историографија оправдале смисао таквих промјена, утолико прије што се преко протектората отварала могућност за стварање албанске државе у етничким границама. Овај процес се нарочито брзо одвијао на Косову и Метохији усљед схватања да ће ова област остати у саставу Албаније. Стога су партијско-политичке везе између КПЈ и КПА током рата имале врло сумњиву идеолошку димензију. Наиме, тек под утицајем збивања у Југославији и уз знатну идејну помоћ КПЈ албанској Комунистичкој партији, албански Народноослободилачки фронт поступно се одвајао од националистичких и монархистичких група (Бали комбетара и Легалитета) које су због отворене колаборације са окупатором постепено губиле подршку албанског становништва.⁸⁷

Проводећи ратне године у условима сталног пропагирања „нове“, „велике“, „етничке“ и „територијалне“ Албаније, албанско становништво је упркос политичкој, идејној и вјерској поларизацији углавном било под снажном индоктринацијом о оствареној националној држави. Тако стварана свијест била је стална препрека антифашистичком отпору и развоју НОП-а на Косову и Метохији. Од тога није било имуно ни албанско комунистичко вођство, ни косметски партијски кадрови из редова Албанаца. Управо зато укључивање Косова и Метохије у токове југословенске револуције било је знатно спорије. Уз то, КПА је од оснивања (8. новембра 1941), ишчекивањем да се унапријед одреди положај Косова и Метохије остала на позицијама великоалбанског национализма. Полазећи од таквих убјеђења о Косову, Метохији и другим

---

⁸⁷ Више о томе: Ђ. Борозан, *Југославија и Албанија - смисао ратног искуства 1941-1945*, Зборник, Други светски рат - педесет година касније, књ. I, Подгорица 1997, стр. 555-560.

дјеловима југословенске и грчке територије, прикљученим новом протекторату, идејни вођа албанских комуниста Енвер Хоџа и већина албанског партијског политичког вођства остали су на великоалбанским позицијама. Такав однос, посебно према Косову и Метохији, био је утолико важнији што је - како сматра Е. Хоџа - „албанска реакција држала у рукама карту истине по питању Косова“. Међутим, управо ту „карту истине“ стално је имао на уму он и њоме се руководило и вођство КПА током рата. Наиме, насупротив националистичко-монархистичким настојањима да се уз помоћ В. Британије и САД очува Албанија у ратом створеним границама, политичко и војно руководство КПА, одређивало се за модел територијалне Албаније, јер је он остављао највише маневарског простора и омогућавао критиковање свих других политичких концепата („нове“, „велике“, „мале“ и „етничке“) Албаније.⁸⁸

Критикујући стварање Албаније, постигнуто у условима фашизма, као и пројекције „Bali kombetara“, „Legaliteta“, Друге призренске лиге и „Независних националиста“, чији се лажни патриотизам испољавао у сталној бризи за „етничку Албанију“, Енвер Хоџа је политички концепт Албаније, у име партијског руководства, образложио ријечима. „... ми нијесмо ни за 'велику' нити за 'малу' Албанију, већ једино за Албанију која као земља и нација представља јединствену цјелину“.⁸⁹

Овим се јасно потврђује да се албански комунисти нијесу хтјели ослободити националних и политичких визија о територијалној и етничкој Албанији. Њихова опсједнутост оваквом политичком формулом надрасла је све облике сарадње, помоћи и идејног сагласја са југословенским комунистичким вођством, како током рата, тако и у поратним годинама.

Исход рата у Југославији и Албанији, побједом народнофронтских антифашистичких снага под вођством КПЈ и КПА, омогућио је односе сарадње и помоћи који су током 1945. остављали утисак обостраног пријатељства. Оно је, због спремности југословенског политичког вођства у погледу признавања пуне независности и самосталности Албаније (28. априла 1945), дипломатско-политичке, војне и економске помоћи, остављало утисак скорог остваривања балканске федерације у којој се са Албанијом рачунало и мимо тог плана као седмом јединицом југословенске федерације. У том циљу сав ратни и послератни партијско-инструкторски ангажман југословенских руководилаца у Албанији, добио је димензије широке - војне, економске, политичке, културне и дипломатске помоћи у одбрани од британског интервенционализма, грчких територијалних претензија и несклоности САД према новој администрацији у Тирани. Само захваљујући спремности и несумњиво наглашеној одлучности Југославије, Албанија је учешћем на Париској мировној

⁸⁸ Исто; Е. Хоџа, *Титљоустии*, Београд 1982. (интерно издање - Танјуг)

⁸⁹ Е. Хоџа, н.д.

конференцији 1946, избјегла статус саучесника у табору фашистичких сила и стала у ред земаља побједница антифашистичке коалиције. На трагичне учинке албанског окупационог режима, у вријеме трајања „Велике Албаније“ на дијелу југословенске територије, нажалост, олако се и брзо забрављало.

Остајући у сфери стратегијског идеолошког совјетског блока, под несумњивом југословенском контролом, Енвер Хоџа се није усудио јавно покренути питање Косова и Метохије, иако су га на то подстицали англоамерички војни и дипломатски представници у Тирани знајући да је то сигурни камен спотицања у будућим југословенско-албанским односима. Иако веома склон мишљењу краља Ахмеда Зогуа да је „Албанија без Косова као човек без десне руке“, Е. Хоџа се, увјерен у Титову несклоност да уступи Косово и Метохију Албанији, али спреман да преко Косова прикључи Албанију Југославији, истински плашио ове друге могућности. Заправо, све док је важило Стаљиново обећање Титу да Албанију може „прогутати“, овај Хоџин страх био је, чини се, оправдан и логичан. Међутим, чим се Стаљиново расположење према Титу промијенило, Хоџа је пожурио у Москву да лично прими инструкције за обарање Тита, оптужујући Југославију за имперјалистичко понашање према Албанији и ревизионистичко држање према комунистичком међународном покрету у земљама Коминформа.⁹⁰

Прихваћен у улози оваквог саговорника, Е. Хоџа - врли следбеник Стаљинових метода у моделу владања народним масама, извукао се коначно испод „Титовог шињела“ и вратио својим младачким великоалбанским сновима, спроводећи у пракси идеје оснивача Призренске лиге и „Рилинђа“ покрета. „Албанија је једина религија Албанаца“ и „Албанија Албанцима“. Тиме су Косово и Метохија, као патернализам према Албанцима у Југославији, као и у вријеме краља Зогуа, мало скривено, а мало отворено, постали главна преокупација албанске спољне политике и пут ка отварању и редефинисању албанског питања.

У кампањи земља Коминформа против Југославије на основу Резолуције усвојене у Букурешту 28. јуна 1948. године, укључење Албаније, као нечланице овог заједничког међупартијског форума, представљало је толико већи преседан што су се југословенско-албански односи сматрали узорним, повјерљивим и обострано пријатељским. Чињенице о покретању жестоке албанске кампање против југословенског политичког вођства, започете 1. јула 1948. раскидањем свих 27 привредних, политичких, економских и културних споразума с Југославијом (без раскидања Уговора о пријатељству од 10. јула 1946), убједљиво демаскирају политичку и моралну вјероломност албанског руководства предвођеног Енвером Хоџом.⁹¹

⁹⁰ Ђ. Борозан, н.р., стр. 558.

⁹¹ Више о томе: Ђ. Борозан, *Албанија у кампањи Коминформа против Југославије*, Зборник, 1948 - песедет година касније, Београд 1998, стр. 236.

Сазнања о употреби КП Албаније у великом идејном разлазу совјетског и југословенског партијског вођства, који се са персоналног плана пренио на суштинска тумачења међупартијских, међудржавних и међународних веза и односа у социјалистичким земљама, траже одговоре на увијек нова питања. Управо зато чини се оправданим потпуније анализирати улогу албанског партијског вођства у овој кампањи са становишта Хоџиног склањања испод „политичког шињела“ Јосипа Броза Тита под „политичку рубашку“ Јосифа Висарионовича Стаљина, извлачења Албаније из југословенског окружења и стварања могућности за редефинисање албанских граница припајањем Косова и Метохије Албанији. Заправо, на ова три плана покренута је широка и необзирна политичка кампања против Југославије отказивањем уговора, затварањем границе и шиканирањем ангажованог југословенског особља у привредним, војним и културно-образовним институцијама у Албанији. Нагло раскидање остварених економских, политичких и војних веза и односа, проузроковало је низ материјалних губитака, моралних дилема, личних драма и трагичних политичких судбина албанских и југословенских грађана ангажованих по основу различите и веома богате међудржавне и међупартијске сарадње. Посебно су сложени проблеми у вези са репатријацијом југословенских држављана ангажованих у Албанији преко мјешовитих друштава и предузећа.⁹²

У кампањи албанске стране која је хватала маха, крајем 1948. и почетком 1949, учестали су гранични инциденти, бјекства, прекршајни прелазии, упади, повреде ваздушног простора и свакодневне провокације.⁹³ Послије низа покушаја да се колико-толико заштите југословенски грађани у Албанији и омогући њихов повратак, као и нормалан рад југословенског посланства у Тирани, југословенско Министарство иностраних послова (МИП) било је принуђено на повлачење већег дијела дипломатског особља и то је учињено 31. октобра 1949. године. У периоду од 2. јула 1948. до 10 јула 1950, МИП и Посланство у Тирани упутили су 25 протестних нота албанској влади. Међутим, све писмене и усмене ноте

⁹² Албанске власти полазиле су од става да су сви југословенски грађани који су се затекли у Албанији, изјавом да су гласали на изборима за Уставотворну скупштину Албаније 2. децембра 1945. године, сматрани Албанцима на основу члана 26. Закона о држављанству од 16. новембра 1946. Ова чињеница веома је погодвала ригидним албанским властима неспремним да се позабаве проблемима репатриције југословенских држављана.

⁹³ Више о томе: *Бела књижа о нејријателској политици Владе Народне Републике Албаније према Федеративној Народној Републици Југославији*, Београд 1961, стр. 38, 39-40, 45-46, 86-87, 139; Б. Храбак, *Односи Албаније и Југославије од средине 1948. године до залеђивања дипломатских односа (средином 1949. године)*, Зборник радова Филозофског факултета, XXIII-XXIV, Приштина 1995, стр. 319-320; Архив Јосипа Броза Тита, КМЈ, I-3-6/48.

игнорисала је албанска влада, онемогућавајући да се посланство поново смјести у просторије које су коришћене до обустављања рада. Бесправни улазак у запечаћене просторије Посланства, одношење инвентара и дијела архиве одмах по прекиду дипломатских односа 1950, били су својеврсна дрскост и непоштовање међународних обавеза и основних правила дипломатске праксе.⁹⁴

Посебно питање у југословенско-албанским односима представља феномен албанских емиграната, доспјелих на Косово и Метохију под различитим околностима. Ако се за такве досељенике из Албаније у Краљевину Југославију може рећи да се ради о појединцима и групама (политичких емиграната) који се у различите сврхе употребљавају и злоупотребљавају од времена прве поратне године - 1919. до 1921, а затим након повратка Зогуа из Југославије 1924. и надаље све до 1939. године, за досељенике у вријеме постојања протектората „Велика Албанија“ може се рећи да се ради о добро осмишљеној стратегији демографског остваривања пројекта етничке Албаније. Скромни резултати историографске науке и недовољна сазнања о путевима доласка и повратка ових досељеника у вријеме од 1919. до 1939, још су скромнији када се ради о Другом свјетском рату. Наиме, у одсуству релевантних података о овом питању, манипулише се са бројкама које је тешко на било који начин доказати. Тако се бројка од 300.000 досељених из Албаније на просторе Југославије који су били у саставу протектората „Велика Албанија“ своди, у крајњем, на релевантну чињеницу о учитељима који су у организацији руководства Косовског комитета послати из Тиране да организују просветни и педагошки рад, првенствено међу Албанцима Косова и Метохије. О административном особљу, ангажованом у органима управе, полиције, војске, у привредним и културним установама, као и самовољном, неконтролисаним преласку становништва са албанске на југословенску страну, нема, за сада, поузданијих података у албанској, италијанској и њемачкој историографији. Штавише, и у југословенској историографији не располажемо подацима који би овакве калкулације ни приближно потврдили.

Да је феномен албанских емиграната у назначеном времену доиста тема пред којом стоји историографска наука која жели да сазна не само шта се збило, већ и који су квантитативни показатељи демографских промјена у наведеним мирнодопским и посебно ратним условима, показује и различитост интерпретација о броју досељеника из Албаније од краја друге половине 1948. до 1950. године. Наиме, тема - албански емигранти у Југославији 1948-1954. и бројна питања с њима у вези, гдје се наводе бројке око 300.000 (као планирани циљ), затим 155.563 (као остварени

⁹⁴ Више о томе: *Бела књижа...*, стр. 86-87.

дио овог плана) и 30.000 (као коначна цифра избјеглица, углавном сељака из Албаније), захтијева пажљивију анализу и свакако нова истраживања.⁹⁵

Одмах по објављивању Резолуције Коминформа, отпочела је кампања Енвер Хоциног режима против Југославије и свих Албанаца, присталица, пријатеља, политичких истомишљеника и оних за које се сумњало да су наклоњени југословенском режиму. С тим у вези отпочела су емигрирања у Југославију из албанских пограничних срезова управо због тешког положаја сељака чији је свакодневни живот постајао све несношљивији у условима ове кампање. На подстицање емиграната утицала је несумњиво и југословенска пропаганда преко радија и бројних повјереника у вријеме економске, војне и политичке помоћи Југославије над Албанијом од 1945. до половине 1948. У овим, несумњиво сложеним околностима, при чему и албанска и југословенска служба сигурности крију потпуну и праву истину, емигрирања су добијала облик вјешто скривене кампање, с једне, и сталне репресије, са друге стране.

XI

Поратни догађаји, сецесионистичка побуна на Косову и Метохији крајем 1944. и почетком 1945. под вођством Шабана Полуже и устанак у Љуми и Скадарском срезу у јесен 1946. под руководством Мухарема Барјактарија и Ејупа Казазија, имали су за посљедицу да се велики број Албанаца, учесника ових догађаја, у новој реалности насталој заоштравањем односа између Тиране и Веограда, нашао у ситуацији да политички оптира час на једну, час на другу страну.

Управа државе безбиједности у извјештају ЦК КПЈ од 1. септембра 1951. оцијенила је, након трогодишњег праћења, албанску емиграцију констатацијом: „Њу сачињавају сељаци и понеки интелектуалац. Од њих

⁹⁵ АЈ, Архив ЦК СКЈ IX: 1/II-168; X. Бајрами наводи да је било планирано да из Албаније „емигрира око 300.000 Албанаца, али је емигрирало 155.563 Албанаца“. Манипулишући овом бројком за коју не наводи извор, Бајрами ово питање у временском распону од 1949. до 1956. посматра са становишта манипулације албанским исељеницима, наводећи да су „овим феноменом званичне југословенске власти сакриле праву позадину исељавања Албанаца из Југославије у Турску“, јер се, како напомиње, „све до 1965. године није знало колико је албанских емиграната исељено на Запад. Наводећи бројку од 9.653 албанска емигранта одсељених на Запад и непрецизирајући број одсељених у Турску, Бајрами шпекулише податком из 1986. када је југословенски савезни секретаријат за унутрашње послове, у вези са питањем досељених из Албаније, дао података да је само 754 албанских емиграната (од тога 243 на Косову и Метохији) остало у том статусу у Југославији; Др Богумил Храбак, у чланку „Албански емигранти у Југославији 1948-1954“ (Токови историје, 1-2/1994, стр. 77-103) констатује: „У време заоштрених односа Југославије са Источним блоком, у Југославију је прешло највише 30.000 албанских избеглица, углавном сељака... Шеф њихове политичке организације, која није имала ни 9.000 чланова, био је професор Апостол Танефи, комуниста.“ (стр. 77)

је већина добронамјерних људи, који су побегли да би сачували живот и да би из Југославије водили борбу за ослобођење своје земље. Треба напоменути да међу њима има и људи који су жељни власти и положаја - разни политички лидери демократи, зогисти, балисти, људи који теже Западу, а најмање комуниста⁶. Затим се процјењује шири контекст политичких циљева ове емиграције и с тим у вези напомиње да „поред овога, ваља напоменути да појединци из емиграције која је код нас имала родбинских и политичких веза са емиграцијом у Грчкој, Италији и другим земљама, што може врло добро да послужи ради повезивања са њима“.⁶

Упркос војном ангажовању са обије стране границе и сталним драматичним догађајима гдје су пребјези и убиства били свакодневна пракса, стање на југословенско-албанској граници пријетило је да прерасте у сукоб ширих размијра. Пропаганда у једном и другом смјеру остављала је мучан утисак, а жртве на једној и другој страни, уплетене у ова збивања својим личним драмама и политичким судбинама, вапе за истином коју је, због неспремности служби, доиста тешко сазнати. Претпоставити да се већина Албанаца емиграната могла користити за рушење Хоциног режима, значила би само пуку аналогију са оном што се десило повратком Ахмета Зогуа 1924. Суштина је, међутим, у вјештом прикривању стварне бројке емиграната или немогућности да се она праводобно евидентира. Као што нема поузданих података о досељеним Албанцима из Албаније на Косово и Метохију током Другог свјетског рата (осим како само претходно навели), а чињеница је да је велики број остао на имањима и у кућама избјеглих насељеника и да су власти процијениле да их не треба одстрањивати (колико због односа са Албанијом, толико због будућег политичког мира јер су се скућили), иако се знало да су у не малом броју били укључени у побуну крајем 1944. и почетком 1945. године, тако нема поузданих података ни колико је емиграната дошло из Албаније (1948-

---

⁶ АЈ, АЦКА СКЈ 1/1-258, 1. IX 1951; Представник КПЈ, задужен за албанске избеглице, Душан Мугоша, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Космет, о овој емиграцији 1951. записао је: „данас вјерујем да нема ниједне барјактарске породице нити „оцака“ који нису служили било једној било другој земљи, или су истовремено имали више газда да би дошли до више новца... за време Краљевине СХС (Краљевине Југославије) стално је постојала бројна емиграција из северне Албаније у граничним областима Југославије. Због строгах мера према северњацима, влада и КПА (Партија рада Албаније ПРА) имале су мало утицаја на масе севера до 1950. године. Из више разлога (прогона, глади, националног поноса, пркоса према владајућој гарди) и нарочито због бруталних репресалија, брђани су подледали утицајима католичких и иностраних чинилаца, увек спремни да се оружјем одупру режиму, ма какав он био. Утицај КПА (ПРА) је постојао, али по варошима и у равничарским селима, јер је нова власт ипак и на северу земље за неколико година дала више него Зогуова власт (прве жељезнице, радионице и индустријска предузећа са радним местима исушавања плитких језера, нешто земље аграрном реформом).“ - АЈ АЦК СКЈ. IX. 1/1-258

1953), ни колико је напустило Југославију, као ни колико је остало (осим претходно наведеног података).⁹⁷

Уплетена у разне политичке процјене и тешкоће у којима се налазила Југославија одупирући се коминформској кампањи и војним пријетњама, у којима је предњачио режим Е. Хоџе, с почетка педесетих, евентуална употреба албанских емиграната у Југославији последице Стаљинове смрти, а нарочито од јесени 1953, изгубила је сваки смисао. Наиме, нормализовање односа између Југославије и Албаније, започето 20. октобра 1954. обостраним приговорима, југословенског и албанског представника: југословенског који је тражио да албанска влада престане са кампањом и диверзијама, односно албанског који је узвратио захтјевом да Југославија престане са убацивањем диверзаната у Албанију.⁹⁸

На основу наведеног може се констатовати: да су сви облици емигрирања Албанаца превасходно служили задатом политичком циљу - етничка Албанија - било да су томе служили качаци, руководство и бројни чланови Косовског комитета или школа за косовске - великоалбанске кадрове у Куксу, било да су том циљу биле подређене све активности Албанског савеза, Друге призренске лиге и *Balli kombetara* током Другог свјетског рата. Исто тако значајан је учинак, на том плану, Албанаца који су за вријеме кампање Коминформа стигли у Југославију. Ово питање, управо стога, тражи прецизније и потпуније чињенице, упркос датој процјени коју расположиви подаци не доводе у питање.

Према пописима становништа Југославије број Албанаца на Косову и Метохији био је: 1948 (428.424), 1953 (524.559), 1961 (646.605), 1971 (916.168) и 1981 (1.226.168). У периоду од 1953. до 1961. забиљежен је пораст броја Албанаца за 15,3%, тако да се њихов укупан удио у броју становништва на овом подручју Југославије са претходних 60% повећао на 67%. Нема сумње да су на ово повећање, осим наталитета, утицали и досељеници последице 1948. године. У истом периоду број Срба и Црногораца смањен је са 29% на 27%. У периоду од 1961. до 1971. број етничких Албанаца на Косову и Метохији биљежи изразито висок раст,

⁹⁷ Више о овоме: АЈ АЦК СКЈ. IX 1/II-138 и 168; Подаци по годинама. 1948. побегло на Космет 473, у Црну Гору 168 и Македонију 162; 1949. на Космет 373, у Црну Гору 35, Македонију 162; 1950. на Космет 110, у Црну Гору 45, у Македонију 179; 1951. на Космет 184, у Црну Гору 180, у Македонију 148; укупно - Космет 1.240, Црна Гора - 428 и Македонија - 527. Овдје нијесу убројани албански држављани који су прешли у Југославију прије Резолуције Коминформа, лица која су реемигрирала у Албанију и велики број нерегистрованих. Ако се има у виду да су прије Резолуције 152 Албанца из Албаније на Космету и 8 у Македонији дошли као просвјетно особље за одржавање наставе у школама на албанском језику и да су углавном били чланови КПА, примљени у КПЈ, и тиме легализовали свој грађански статус, онда се може претпоставити да је, по поменутих другим основама било много таквих лица о којима данас нема релевантних података.

⁹⁸ ДА МИП. ПА. 1954/1. дос. XXIII. пов. бр. 413756 - 20. X 1954.

са 67% пење се на 74%, а број Срба и Црногораца се смањује са 27% на 20%. Последњи званични попис из 1981. показује раст албанске популације на 77,5% а у условима разних облика политичке дискриминације учињених у вријеме неконтролисане управе и самоуправе на Косову и Метохији након устава СФРЈ 1974, број Срба и Црногораца смањено се са 20% 1971. на 14% 1981. Подаци Републичког завода за статистику Србије показују да је од 1961. до 1981. са Косову и Метохији одсељено између 102.000 и 115.000 Срба и Црногораца. Од 1981. до 1990. одселило се око 50.000, тако да се укупан број одсељених Срба и Црногораца са Косова и Метохије од 1945. до 1990. процјењује на око 200.000. У периоду 1941-1991. прираст Албанаца на Косову и Метохији био је: 1953/1948, (5,3%), 1961/1953 (23,3%), 1971/1961 (41,7%), 1981/1971 (33,9) и 1991/1981 (30,01%).⁹⁹

Нема поузданих статистичких података за период 1981-1991, као ни за период 1991-1998, али ни за 1999, када је након НАТО агресије на Југославију, с простора Косова и Метохије одсељено око 250.000 Срба и Црногораца. Подаци о проценту албанске популације данас чине занемарљивим присуство Срба и Црногораца и осталог неалбанског становништва, и ма колико се сматрало такво стање изнуђеним и привременим, овако демографски промијењена слика Косова и Метохије управо одговара остварењу давно задатом циљу - етничка Албанија.

Стални успон албанске популације у Југославији у правима и њена афирмација на политичком, културно-образовном, економском и вјерско-обичајном плану, од 1945. до 1981, свакако је основни разлог оваквих демографских промјена. Са неконтролисаним успоном у поменутих правима, мимо републичке и савезне владе, и непредузимањем правовремених мјера на отклањању учаваних проблема који су ескалирали захтјевом албанских сепаратиста - Косово Република - 1968. и 1981, питањем одвајања Косова и Метохије од Југославије, отпочело је рушење југословенске федерације. Током осамдесетих чињено је више неуспјелих покушаја савезничке арбитраже у циљу успостављања равноправности за све етничке цјелине становништва Косова и Метохије. Због неуспјеха предузетих мјера, процијењено је „... тај део Републике Србије и Југославије постаће и европско питање са најтежим недогледним последицама. Косово представља једну од најважнијих тачки унутрашњег Балкана. У складу са етничким профилем Балканског полуострва, етничка измешаност на многим балканским теренима, и изазов за етнички чистим Косовом, који се спроводи у дело, не само да је директна и тешка свим народима који су се тамо нашли у мањини, него ће ако се буде остварио, започети талас експанзије, представљати реалну и свакодневну претњу свим народима Југославије.“¹⁰⁰

⁹⁹ Више о томе: *Национални састав становништва СФРЈ*, Београд 1991. Последњи наведени проценат за 1991. статистичка је процјена Савезног завода за статистику.

¹⁰⁰ Меморандум САНУ, Београд, септембар 1986.

У новонасталим околностима крајем 1989. и почетком 1990, када је Република Србија због кризе у југословенској федерацији покушала да на сопственој територији успостави правни поредак и у том циљу усвојила Устав (1990), положај Војводине, Косова и Метохије у чл. 6 дефинисан је: „У Републици Србији постоје Аутономна покрајина Војводина и Аутономна покрајина Косово и Метохија, као облици територијалне аутономије.“¹⁰¹

Незадовољно оваквим уставним промјенама, политичко руководство Албанаца Косова и Метохије изразило је отворено противљење и реализовало неприхватање Устава Србије усвајањем политичке декларације на самозваној скупштини Косова 2. јула 1990. године. Тражећи политичко-правни субјективитет за захтјев Косово-Република, 7. септембра 1990. у Качанику су илегално прогласили „Устав Републике Косово“ и „Закон о политичком удруживању“ којима се, заправо, од тада на простору Косова и Метохије стварао парадржавни, парамилитарни и паралелни васпитно-образовни и економски систем унутар Србије и Југославије. Са разбијањем југословенске федерације 1991-1992. све до 1998, на Косову и Метохији настајао је, мимо воље режима у Србији који је настојао да ово подручје стави под своју контролу, паралелни политички режим који се у условима међународне арбитраже упустио у отворени рат са полицијским и војним органима Србије и Југославије. НАТО агресијом, овај проблем је ескалирао и окончао се завођењем међународног протектората под контролом КФОР-а и УМНИК-а у складу са Резолуцијом савјета безбједности УН 1244 и Војнотехничког споразума у Куманову 9. јуна 1999. године.

***

Укупно понашање Албанаца с позиције великоалбанског пројекта према Југославији током XX вијека своди се, укратко на тумарање и трагање за редефинисањем албанских граница и стварањем Албаније по мјери свих Албанаца. Овај период обиљежен „зогизмом“ и „енверизмом“ чинио је југословенско-албанске односе претежно нестабилним и конфликтним. Разлог за то били су упорни покушаји са албанске стране да се у измијењеним политичким околностима, уз помоћ великих сила, оствари национални пројекат - територијална и етничка Албанија. Због сталне опсједнутости овим прагматичним захтјевом који захвата дјелове Србије, Црне Горе, Македоније и Грчке, чини се потребним упорно доказивати политичким и научним круговима у свијету као и јавном

¹⁰¹ О нешто већој надлежности републичких институција над покрајинским говори се у чл. 112: „Ако орган аутономне покрајине и поред упозорења одговарајућег републичког органа, не извршава одлуке или општи акт аутономне покрајине, републички орган може непосредно обезбедити његово извршавање.“

мњењу да су планови, идеје и програми о таквој Албанији у протеклим деценијама били и остају разлог за сукобе који чине неуралгичним балкански простор и спутавају све покушаје Европске уније да се нормализују односи између Југославије и Албаније и у читавом региону Југоисточне Европе. Албанска влада и данас је, као више пута у овом вијеку, у ишчекивању да интернационализација питања Косова, која је увелико одмакла, допринесе разрјешавању албанског питања. Подстичући таква надања, макар и политичким прагматичним изјавама, влада данашње Албаније наставља са никад прекинутим патернализмом према Албанцима у сусједним државама (СР Југославији, Македонији и Грчкој), протежући неодрживост међународно признате и уставом гарантоване аутономије Албанаца у Србији. Штавише, у тако задатом циљу, Албанска академија наука публиковала је 20. октобра 1998. године Платформу за промишљање албанског питања иза које су стали сви водећи интелектуалци у Албанији, са Косова, из Македоније, широм Европе и САД, са циљем сазивања свенародне албанске скупштине на којој би представници свих „албанских етничких подручја и кругова из дијаспоре“ постигли договор о путевима јединственог и цјелокупног разрјешења албанског питања. У овој платформи је садржан својеврсни великоалбански национални програм и он се, укратко, састоји у сљедећем: потпуно рјешавање албанског питања уз помоћ „демократских снага и међународних фактора“; признавање „Републике Косово“ као конститутивног елемента СР Југославије (прелазно рјешење до потпуне независности): да Албанци као грађани у Македонији буду изједначени у правима и управљању са Македонцима; да Албанци у Црној Гори остваре своју аутономију и да се Албанцима у Грчкој у државним школама омогући учење и на матерњем језику. Са оваквим програмским циљевима, које у потпуности прихвата и тумачи албанска влада као сопствени политички прагматични циљ, отпочели су ратни метежи на Косову и Метохији 1998, настављени НАТО агресијом и стављањем Косова и Метохије под контролу и међународни протекторат. У новонасталим околностима, међународном јавном мњењу и дипломатско-политичким круговима у свијету све је јаснија суштина трагичног сукоба Срба и Албанаца. Замагљеност других видика осим циља - етничка Албанија - на просторима територијалног преферирања, отвара дилему: Није ли логично очекивати да међународна заједница (у овом случају НАТО и САД), која се принципјелно бори за мултиетничке, мултикултурне и мултиконфесионалне односе, има исти аршин према „Великој Албанији“ какав је показала према свим сличним покушајима осталих балканских народа и држава.

Djordje Borozan

THE QUESTION OF GREAT ALBANIA

Summary

The question of West Macedonia, Kosovo and Metohija in the territorial and ethnic concepts of Albania was first broached in the program of the League of Prizren in 1878. This issue became a stumbling block between Serbs and Albanians from the Berlin Congress in 1878 to the Balkan Wars in 1912. and 1913, causing problems in their political, social, interethnic and religious relations. According to the decisions reached at the ambassadors conference of the great powers in London, on 30 May, 1913, the present territories of West Macedonia, Kosovo and Metohija were ceded to Serbia and Montenegro on the basis of historical and ethnical rights. The borders set between them and the newly founded Albanian state and their ensuing relations suffer to this day from these unresolved problems.

The expectations nurtured in Albania that the four areas formerly under Turkish rule would become part of Albania were not satisfied since Albanian leaders found no justification for these ambitions. At the London Conference they treated this solution of the problem as incomplete in both the territorial and the ethnical sense. In keeping with this concept they have repeatedly stressed, in recent decades, the necessity for redefining Albanian borders at the Yugoslavia, demanding Kosovo and Metohija on the basis of the achieved ethnic predominance.